GÖKTÜRKLER

III

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sayı 160[b]

GÖKTÜRKLER
III

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2004

Taşağıl, Ahmet
Göktürkler III / Ahmet Taşağıl.— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004.
ix, 109, [20] s. ; 24 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 160[b]).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975 – 16 – 1113 – X (tk.)
ISBN 975 – 16 – 1631 – X

1. Gök-Türk Devleti _ Tarih. I. E.a. II. Dizi.

950.13

ISBN 975-16-1113-X Tk.
ISBN 975-16-1631-X
Raportör: Prof. Dr. Özkan İZGİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII
GİRİŞ 1

I-KUTLUG KAGAN VE II. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU
1-Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması ve Gelişmesi 8
2-Kutlug'un Ortaya Çıkması 11
3-Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması 12
4-Oğuzlarla Mücadele ve Devlete Bağlanmaları 13
5-Çin'e Karşı Akınlar 14
6-Çinlilerin Karşı tedbirleri 16
7-Kutlug'un Ölümü 17

II-KAPGAN KAGAN DEVRİ
1-Kapgan'ın Tahta Geçmesi 19
2-Kapgan'ın Politikasının Esasları 20
3-Çin'in Baskı Altına Alınması 21
4-Çin'e Karşı Düzenlenen Yeni Akınlar 25
5-Çin'de Veliaht Değişikliği 26
6-Kapgan'ın Yeni Bir İdarî Teşkilatlanma Yapması 28
7-Batı Yönünde Askerî Harekât 28
8-Yeniden Çin'e Yöneliş 28
9-Tonyukuk Batıda 29
10-Çin'de Taht Değişikliği ve Bunun Gök-Türkleri Etkilemesi 30
11-Boyların İsyanı 32
12-Kapgan'ın Pusuya Düşürülmesi ve Ölümü 35

III-BİLGE KAGAN DEVRİ
1-Kagan Olmadan Önce Bilge'nin Faaliyetleri 37
2- Kül Tegin'in Faaliyetleri 39

3- Bilge'nin Kagan Olması ... 41
4- Boy İsyanlarının Devam Etmesi ve Tonyukuk'un Devlet İşlerini Plânlama Görevine Getirilmesi ... 43
5-Bilge'nin Ülkeye Hakim Olması ... 44
6-Bilge'nin Çin ile Mücadelesi ve Tonyukuk'un Stratejileri ... 45
7-Bilge'nin Çin'deki T'ang Hanedanıyla Dostluk Kurması ... 48
8-Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni ... 51
9- Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü ... 52

IV-GÖK-TÜRKLERİN SONU
1- 734–742 Yılları Arasındaki Olaylar ... 54
2- Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler ... 60

BELGELER ... 63
BİBLİYOGRAFYA ... 95
DİZİN ... 101
BELGELER

ÖNSÖZ

Daha önce yayınladığımız iki eserde Gök-Türk tarihinin 681 yılından önceki durumunu (I, 542-630, II, 630-681 yılları arası) belgeleriyle değerlendirmeye çalışmıştık. Bu incelemelerde özellikle yayınlanmamış vesikalar üzerinde durmuş, sonra kaynaklardaki bütün bilgileri bir araya getirmiş ve yorumlamıştık. Ancak, bilindiği gibi Gök-Türklerin tarihi bağımsız halde 744 ve bir kütle halinde yaşamaları şeklinde 941 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaları tamamlamak gerektiği düşüncesinde olduğumuzdan II. Gök-Türk Devleti dönemi adını verdiğimiz süreyi ele alan bazı makaleleri daha önce yayınlamıştık. Fakat, özellikle yayınlanmamış metinlerin Türkçe'ye kazandırılması, konu bütünlüğünün sağlanması açısından bir müstakil eser meydana getirme ihtiyacı vardı. Bu noktadan hareketle 681-744 yılları arasını inceleyen elinizdeki çalışma ortaya çıktı. Ne var ki, 744'teki bağımsız olarak kesin yıkılışlarından sonra da Gök-Türklerle ilgili bilgiler devam ediyordu. Bu sebepten kısa kısa da olsa kaynaklardaki 744 yılından sonraki bilgileri takip edip bir araya getirdik. Böylece Gök-Türklerle ilgili bilgilerin bütünü bir arada toplanmış oldu.

Kaynaklar açısından bakıldığında Gök-Türk tarihinin bu devresi farklılık arz etmektedir. Çünkü, artık Türk kültür tarihinin en önemli abidelerinden olan yazıtlar karşımıza çıkmakta ve ufkumuz açılmaktadır. Yazıtlar sayesinde sadece Çin kaynaklarına bağlı kalmıyoruz. Artık iç cepheden de olayları değerlendirme imkanı buluyoruz. Böylece çok sayıda kişi adlarının yalnız Çince transkripsiyonları değil, ayrıca tam Türkçe karşılığını öğrenebiliyoruz. Diğer taraftan Çinlilerin genelde taraflı olarak verdiği olayları daha sağlam tenkit fırsatı doğdu. Neticede öncesine oranla daha zengin bir değerlendirmenin ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

552 yılında ilk defa bağımsızlıklarını kazanan Gök-Türkler kısa zamanda Kafkaslardan Kore'ye kadar uzanan geniş sahaya hakim oldular. Ancak, taht mücadeleleri ve Çin entrikaları yüzünden 582'de ikiye ayrıldılar. Doğudaki devlet bazen kuvvetli, bazen sarsıntılar içinde

630'a kadar varlığını sürdürdü. Batı Gök-Türk Devleti ise 630'da karışıklığa sürüklenmesine rağmen 659 yılına kadar bağımsızlığını devam ettirdiyse de bu yıl içinde Çin'in hakimiyetine girmek zorunda kaldı. Hanedandan gelen beylerin büyük çoğunluğunun Çin'e gitmesi üzerine bir daha toparlanamadı. Geniş ülke sahasında Türgişler başta olmak üzere Karluk ve benzeri boylar ön plana çıktı. Doğu Gök-Türk ülkesinde önce 648'e kadar Sir Tarduşlar, bir ara Gök-Türk hanedanından bir bey (Ch'e-pi) bağımsızlığını sürdürdü ise de söz konusu tarihte Çin'deki T'ang imparatorluğu tamamen ülkeye hakim oldu. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesi Çinliler tarafından askerî valiliklere ayrıldı.

Bu durum ufak isyanlara rağmen 679 tarihine kadar devam etmiştir. Söz konusu tarihte başlayan bağımsızlık isyanlarının ise ilk iki teşebbüsünün başarısızlığa uğramasına rağmen 681'de hareketin başına geçen Kutlug ile hedefine ulaştı. 682 yılında bağımsız II. Gök-Türk Devleti kuruldu. Kutlug bağımsızlığı kazandıktan sonra Çin'den kaçıp gelen Tonyukuk'un da kendisine katılmasıyla hızla gücünü artırdı. Tonyukuk baş kumandan olarak ordunun başında idi. Önce Dokuz Oğuzlar olmak üzere diğer Türk boyları Kutlug ve Tonyukuk tarafından devlete bağlandı. Arkasından Çin'e seferler düzenlenerek eski toprakları ve esir Türkleri kurtarmaya çalıştı. Bir dizi parlak zaferden sonra Kutlug 691 yılında öldü. Yerine kardeşi Kapgan geçti ve devraldığı devleti her bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Çin'de kalan son esir Türkleri kurtardı. Ancak, aşırı sert ve zalim bir karaktere sahip oluşu, devlete bağlı diğer boyların isyanına sebep oluyordu. Nitekim böyle bir isyanın bastırılmasının sonunda tuzağa düşürülerek öldürüldü. Yerine oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un küçük oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu tahttan indirdi ve yerine ağabeyi Bilge'yi kaganlık makamına oturttu.

Barış sever dost canlısı bir karaktere sahip olan Bilge, kaganlığı boyunca önce boyları tekrar devlete bağlamak suretiyle ülkede iç huzuru sağlamış ardından Çin ile iyi barış ilişkileri kurmuştur. Orhun Yazıtları onun zamanında dikilmiştir. Kendisi bir devlet adamı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürüldükten sonra yerine geçen oğulları devlete eskisi gibi hakim olamamışlardı. Nihayet, Çinlilerin de tahrikiyle Uygur, Karluk ve Basmıl gibi boylar ayaklanmış, uzun mücadelelerden sonra 744 yılında II. Gök-Türk Devletine son verilmiştir.

Devletleri yıkıldıktan sonra Göktürk hanedan üyelerinin bir kısmı gidip Çin'e sığınmışlardır. Bazı gruplar da Çin'in kuzeyinde bu devlete bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. 941 yılına kadar çeşitli isyanlara katıldıkları gibi yaptıkları küçük çapta akınlarla gündeme geldiler.

Eserimizde yukarıda kısaca açıkladığımız gibi kuruluşundan itibaren II. Gök-Türk Devleti dönemini ve yıkıldıktan sonraki durumunu incelemeye çalıştık. Daha önceki çalışmalarımızda tanıttığımız Çin kaynakları bu araştırmamız için de geçerlidir. Bu yüzden onları yeniden tanıtmaya lüzum görmedik. Farklı olarak bu defa Orhun Yazıtlarından daha fazla yararlandık. Yine diğer eserlerimizde olduğu gibi daha önce tercüme edilmemiş, Gök-Türklerle ilgili metinlerin Türkçelerini değerlendirme kısmının arkasında verdik. T'ung Tien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'daki Gök-Türk bölümlerinin tercümelerinin, bu konuda araştırma yapacak olanlara yol göstereceğini ve bu açıdan çok faydalı olacağını tahmin ediyoruz.

Eserimin basılmasında her türlü desteği esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na ve emeği geçen diğer Kurum çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

GİRİŞ

Yaklaşık iki yüz yıl süren Gök-Türklerin siyasi tarihini dört ana devreye ayırmak mümkündür. Bunları I. Gök-Türk Devleti(542-582), Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri(582-630), Fetret Devri(630-681), nihayet II. Gök-Türk Devleti(682-744) şeklinde tanımlayabiliriz. Ayrıca yıkılışlarından sonraki 941 yılına kadar olan kısmı da ilave etmek gerekir. 542-552 ve 582-630 arası bir kitapta toplanmış ve yayınlanmıştı. Arkasından Fetret Devri dediğimiz 630-681 arasını inceledik. Konunun tamamlanması açısından 682 tarihinin sonrasının da ele alınması gerekiyordu. Bu yüzden hazırladığımız bazı makalelerle bu konuda araştırmalarımızı sürdürdük. Ancak, bir bütünlüğün oluşması, ayrıca bazı kaynak metinlerinin de Türkçe'ye kazandırılması ve II. Gök-Türk Devletini tamamıyla ihtiva eden geniş bir araştırmanın bulunmamasını göz önüne alarak bu eseri meydana getirmeye çalıştık.

II. Gök-Türk Devleti dönemi kaynakları ve tarihçiliğimiz açısından önceki devirlere göre farklılık arz etmektedir. Bu farklılığı Orhun Yazıtları sağlamakta, bize adeta iç tenkid yapma imkanı vermektedir. En başta Türkçe karşılığını tesbit edemediğimiz bir çok Çince transkripsiyonun tam karşılıklarını bulabiliyoruz. Bunun yanında devlet teşkilatı, kurumları, toplumun yapısı, dini ve benzeri konularda daha sağlam bilgilere sahip olabiliyoruz. Neticede daha zengin bir bilgi manzumesi ortaya çıkmaktadır.

II. Gök-Türk devletinin kurucusu olan Kutlug ve döneminin ihtiva eden müstakil bir araştırma yayınlanmamakla birlikte tarihimizin İslam öncesi devresinden özellikle Gök-Türkler zamanını inceleyen bazı eserlerde kısaca bahsedilmiştir[1].

[1]R.Giraud, *L' Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s.48-49;Hou Lin-po, *T'ang-tai i-ti pien-chung shih-lüe*, T'ai-pei 1979, s. 14-15; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s.108-110; aynı müel. Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan , *Belleten* 196, 1985,s.262; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1988, s.27; T.J. Barfield, *The Perilious Frontier*, Massachusetts 1989,s.147; D.Sinor, *Establishment and Dissolution of the Türk Empire*, The Cambridge 1990,s.310,311; J.Gernet, *A History of Chinese Civilisation*, Cambridge 1990,s.252-256 vd.; R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (Türkçe tr. R.Uzmen) 1980,s.113-116; Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu", *Pien-cheng Yen chiou-suo nie-pao, 12*,T'ai-pei 1981,158-164.

Bununla birlikte konuyla ilgili Çin kaynaklarının bazıları Almanca[2] ve Türkçeye[3] tercüme edilmiştir. Diğer taraftan Kutlug hakkında en kıymetli kaynaklar hiç şüphesiz Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtlarıdır[4]. Bu dönem hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında tabiiki Çin tarihlerinin (Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu)[5] Gök-Türk bölümleri gelmektedir. Yıllık niteliğindeki imparatorluk bölümleri ve şahıs biyografileri söz konusu Gök-Türk bölümlerini takviye eden malumata sahiptir. Bunun dışında T'ung Tien[6], T'ang Huei-yao[7], Ts'e-fu Yüan-kuei[8], Tsu-chih T'ung-chien[9], Wen-hsien T'ung-k'ao[10] gibi eserler de II. Gök-Türk devletinin kuruluşunu aydınlatan bilgiler verirler. Müstakil bir Kutlug Kagan ve devrini ele alan incelemenin bulunmayışını göz önünde tutarak başladığımız bu araştırmada konuyla ilgili Çin kaynaklarındaki metinleri topladıktan sonra, metinlerden hiç tercüme edilmemişler üzerinde yoğunlaşarak, bunları diğer vesikalarla birlikte değerlendirdik. Türkçe yazılı kitabelerle de mukayeseyi ihmal etmeyerek Kutlug Kagan devrini ve II. Gök-Türk kaganlığının kuruluşunu anlatmaya çalıştık.

Olayların silsilesi iyi takip edildiğinde ortaya çıkan gerçek şu ki: Kutlug, aslında isyana başladığında Çin tahakkümüne karşı kalkışılan üçüncü hareketi oluşturuyordu. Kendisinden önceki iki teşebbüs

[2]Bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichtn zur Geschihte der Ost-Türken*,I, Wiesbaden 1958, s.158 vd., 212,vd.

[3]Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, T'ai-pei 1968, s.138-145.

[4]Bu kitabelerin bazı Türkçe yayınları için bkz.H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1981; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

[5]*Eski T'ang Kitabı* adını taşıyan bu kaynak *Beş Hanedan(Wu-tai)* döneminde 945 yılında Liou Hsü tarafından yazılmıştır. Bundan sonra kısaca CTS olarak gösterilecektir(1985 Tai-pei baskısı). *Hsin T'ang Shu*'nun anlamı *Yeni T'ang Kitabı*dır. Wo Yang-hsiy ve Sung Chi tarafından 1060 yılında tamamlanmıştır. Bundan sonra kısaca HTS olarakgösterilecektir.

[6]*T'ung Tien* , 801 yılında Tu Yu tarafından yazılmış ansiklopedik bir eserdir. 197, 198 ve 199. Ciltlerde müstakil Gök-Türk bölümleri mevcuttur. Kısaca TT şeklinde gösterilmiştir(1935 Shag-hai baskısı).

[7]*T'ang Huei Yao* 961 yılında Wang Fu tarafından kaleme alınmıştır. Eserimizde kısaca THY olarak işaret edilmiştir (1948 Shang-hai baskısı).

[8]*Ts'e-fu Yüan-kuei*, 1005-1013 yılları arasında yazılmış, 31 asıl ve 1102 ufak bölümden oluşan bir ansiklopedidir(1981 Tai-pei baskısı)

[9]*Tsu-chih T'ung-chien*, Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağı olan bu eser 294 cilt halinde 1085 yılında Ssu Ma-kuang'ın başkanlığında bir heyet tarafından tamamlanmıştır. Kısaca TCTC olarak gösterilmiştir(1987 Tai-pei baskısı)

[10]*Wen-hsien T'ung-k'ao*, 1254 yılında yazılmış, ancak 1319'da yayınlanabilmiştir. 348 cilde sahip olan bu kaynağın 343. cildi Gök-Türklere ayrılmıştır . Kısaca WHTK olarak gösterilmiştir.

kuzey-doğuda bir isyanı bastırdı. Karşılığında talebi daha önce Çin topraklarında yerleşmek zorunda bırakılan Türklerin geri gönderilmesi idi. Ayrıca tarım aletleri ve tohumluk darı istemişti. Verdiği sözü yerine getirmeyen T'ang sarayı Kapgan'ı oyalama siyaseti güttü. Bunun üzerine atağa kalkan Kapgan, Çin'in iç işlerine karıştı ve tahttan uzaklaştırılan esas hanedan üyelerini destekledi. Diğer taraftan kuzeydeki güçlü boy Kırgızlar ve batıdaki Türgişler ile Batı Türkistan'ın güney sınırlarına ulaşan seferler düzenlettirirken kendisi Çin ile uğraşıyordu. Çin kaynakları artık Kapgan'ın liderliğindeki Gök-Türk askeri gücünün yüz yıl önceki durumuna, yani I. Gök-Türk devletinin kuvvetinin seviyesine yükseldiğini bildirmektedir. 698-705 yılları arasında T'ang imparatorluğunun kuzey topraklarının hemen tamamını işgal etti. Fakat, oralarda yerleşmek gibi bir amacı olmadığı için akınlarla yetinip geri döndü. 705 yılına doğru Çinliler onun bütün tekliflerini kabul etmek zorunda kaldılarsa da sonradan anlaşmalar bozuldu.

Bütün bu büyük askeri gücüne rağmen Kapgan, halkına gayet kötü davranıyordu. Aşırı sert zalim olması hem hanedan üyeleri arasında hem de devlete bağlı diğer boylar arasında huzursuzluk yaratıyordu. Dolayısıyla 708 yılından sonra sık sık isyanlar çıktı. Söz konusu isyanlar, her seferinde kanlı bir şekilde bastırılıyor, neticede devlet ağır darbeler alıyordu. Bu arada Çinliler de boş durmuyor, boyları bizzat isyana tahrik ediyorlardı. Durmak bilmeyen kanlı isyanlar yazıtlarda Bilge Kagan tarafından acı bir şekilde dile getirilmiştir. Çin kaynakları da isyanlardan bahsederler ve neticede kendilerine kaçıp gelen bey, boy reisi ve devlet adamlarının adlarını bildirirler. Nitekim bu isyanların birinin Kapgan sonunda yendiği Bayırku'ların arta kalanlarının kurduğu pusuya düşüp öldürüldü ve orada bulunan Çinli casus onun kesik başını Çin başkentine getirdi.

İslam Öncesi Türk tarihi için çok önemli Türkçe kaynak olması sebebiyle, Orhun Yazıtları ile uğraşan bir çok Türkolog kitabelerde önemli yer tutan Kapgan Kagan devri olaylarını incelemişlerdir[11]. Diğer

[11]Bu konuda bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 108-116; aynı müel., "Ölümünün 1250. Yıl döneminde Bilge Kagan", *Belleten*, 196, 1985; A.V. Gabain, Kök-Türklerin Tarihine Kısa Bir Bakış" , DTCF, II,5,1944; R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, Paris 1960; S.G.Klyaştorny, Sur les Colonoies Sogdiennes de la Haut Asie, *UAJbr*, XXXII/1-2,1961, s. 95-97.

başarısızlığa uğramıştı. Kutlug belki biraz da onların tecrübelerinden faydalanarak farklı bir strateji uyguladı. Diğerleri gibi Çin'in kuzeyinde onlara yakın bir yerde durmadı ve kuzeye atalarının eski merkezi Ötüken'e gitti. Fakat, burada kendisine daha öncekilere oranla daha az katılım olmuştu. Çünkü, milletinin çoğu Çin sınırlarına yakın bölgelerde onların baskısı altında yaşıyordu. Onlar aynı anda gelememişlerdi. Bununla birlikte Kutlug'un bir başka şansı vardı. O da Tonyukuk idi. Tonyukuk, Doğu Gök-Türk ülkesinin Çinlilerin eline düştüğü sırada Çin'e gidip yerleşen ailelerdendi. Çin'de doğmuş, orada yetişmiş, üstelik oraya giden Gök-Türk halkını teftiş etme görevine kadar yükselmişti. Çinli vali bir ara onu hapsettiğinde ise Kutlug bağımsızlığını zaten ilan etmişti. O daha sonra serbest bırakılınca derhal Kutlug'un yanına kaçtı. Tonyukuk'un gelişine çok sevinen Kutlug, onu askeri işlerin başına getirdi. Bundan sonra birlikte hareket ederek, parlak zaferler kazanmaya başladılar. İlk önce ekonomik ve askerî açıdan kalkınmaları gerekiyordu. Nitekim Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayarak kendilerine asker sağladıkları gibi yiyecek için hayvan sürüleri de elde ettiler. Artık güçlendikleri için sıra Çin'e geldi ve ardı ardına yaptıkları akınlarla eski halkını ve topraklarını kurtardılar. Bağımsızlığın kazanılışının onuncu yılında hastalanan Kutlug ölünce yerine kardeşi Kapgan geçti.

Böylece Gök-Türk devletinin yeniden tam istiklalini kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte kaganlığı aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hale getirmişlerdi. Bununla beraber kaganlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hakimiyet altına alması, zamanın dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri haline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde olacaktır.

Kapgan devraldığı devletini her bakımdan güçlendirirken politikasını da sağlam temellere oturtmuştu. Çin'deki esir Türkleri kurtarmak, Çin'i sürekli baskı altında tutarak her hangi bir entrika çevirmelerini engellemek ve Orta Asya'da yaşayan bütün diğer Türk boylarını devlete bağlamak onun yürüttüğü siyasetin esasını teşkil ediyordu. Hükümdarlığının ilk on beş yılında bu politikada hedefine ulaştığı söylenebilir. O önce T'ang hanedanı ile dostluk kurmak istedi. Bunu bildirmek için de ardı ardına elçiler gönderdi. Hatta onlar adına

taraftan bu devirle ilgili bazı Çin kaynakları Almancaya[12] yine iki önemli eser Türkçe'ye tercüme edilmiş[13]. Ayrıca Kapgan Kagan devrinde Gök-Türk - Çin münasebetleri, elçilik raporları ve Kapgan'ın biyografisine dayanılarak, tarafımızdan incelenmeye çalışılmıştır[14]. Burada Kapgan Kagan devrini anlatan bütün tarihi kaynaklara başvurarak, 24 yıl (692-716) süresince Gök-Türk devletinin durumunu incelemeyi kendimize gaye edindikten sonra, Orhun Yazıtlarına bağlı araştırmaların çok fazla olduğunu göz önüne alarak, yoğunluğumuzu Çin kaynaklarına kaydırdık. Fakat, Orhun Yazıtları ile onlardan faydalanmış araştırıcıların eserleriyle mukayese etmeyi ihmal etmedik. Zaten olaylarda geçen Çince isim ve ünvanların tam Türkçelerinin yazıtlarda bulunması sebebiyle araştırıcıları bunlara göz atmaya mecbur etmektedir.

Kapgan hakkında en çok ve teferruatlı bilgi veren kaynaklar Çin kaynakları CTS 194A ve HTS 215A'da kayıtlı bulunan kendi biyografileridir. Bu arada Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli elçilerin raporlarından oluşan elçi biyografileri de epey aydınlatıcı malumat ihtiva etmektedir. TFYK ve TCTC 'de ise CTS ile HTS'de olmayan bazı olaylardan da bahsedilmektedir. Bu sebepten dolayı kaynaklardaki Kapgan'ın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli devlet adamlarının biyografilerini, sonra imparatorlar bölümlerindeki bilgileri ve TT, TCTC ile TFYK' daki ilgili bahisleri ele alıp, Orhun Yazıtları ile mukayese ederek incelemeye çalıştık.

Yerine oğlu İnel(İni İl) Kagan oldu. Zaten 699'daki teşkilatlanmada babası onu Küçük Kagan tayin ederek, veliaht göstermek istemişti. Fakat, uzun yıllardan beri iç isyanlara gark olan devlete her hangi bir başarısı bulunmayan İnel Kagan'ın hakim olması mümkün değildi. Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve taraftarlarını öldürdü. Ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. Bilge aslında tahta çıkmayı kabul etmek istemedi ise de Kül Tegin ısrar etmişti. Yine Tonyukuk eski görevine çağrıldı. Bundan sonra devlete küskün olan boylar teker teker yeniden bağlandı. Daha önce karışık zamanda ülkeyi terkedip Çin'e

[12]Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-kiuoe)*,I,II, Wiesbaden 1958.

[13]Chang Jen-t'ang, *Dogu Gök-Türkleri* , Tai-pei 1968.

[14]A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65, 1990, s.303-321.

gidenler geri geldi. Bilge'nin Çin'e yanlış zamanda akın yapmak arzusu Tonyukuk tarafından engellendi. Çünkü, o sırada Gök-Türkler iç savaşlar yüzünden zayıf ve yorgun, Çinliler ise zengin ve güçlüydü. Askerlerin beslenip kuvvetlenmesi ve sayılarının artması için zamana ihtiyaç vardı.

Gök-Türklerin kuvvetlenmesini önlemek isteyen Çinliler, doğuda Kıtan(Ch'i-tan) (Moğol asıllı bu kavim Moğolistan'ın doğusunun en kuvvetli kabilelerinden olup, bazen Gök-Türklere bağlanıyordu) ve Tatabı'larla, Nisbeten az güçlü görünen (Hsi'ler) ve (Moğol asıllı olup Gök-Türklerin kuzey batısında yaşıyorlardı). Aslında Batıda Beşbalık'taki Basmıllarla işbirliği yaparak Gök-Türklerin merkezini basmayı planladılar. Fakat, Tonyukuk'un yerinde uyguladığı stratejiyle Bilge Kagan ve devleti bu tehlikeden çok rahat kurtuldu. Yine Bilge'nin ülkede Budizm propagandasının yapılması, ve surlu şehirlerin inşa edilmesi yönündeki tekliflerine, Tonyukuk devlet meclisinde sebeplerini açıklayarak itiraz etti ve kabul ettirmedi. Budizm 576 yılında Taspar Kagan tarafından teveccühü görmüştür. Ancak Göktürklerin devlet ve millet halinde Budizme girdiği söylenemez. Ona göre Çinlilerin orduları çok kalabalık, Türklerin nüfusu ise azdı. Bozkır şartlarında en iyi hayat tarzı bir yerde sürekli durmayıp hareket etmek idi. Kuvvetliler ise akın yapabiliyorlar, zayıflarsa kaçıp ormanlara dağlara saklanıyorlardı. Ayrıca Budizm insanları zayıflatıyordu. İnsanların savaşçılık ruhunu azaltıyordu. Dolayısıyla av peşinde koşan Türklerin yapısına uymuyordu.

Bilge, Çin kaynaklarında dost canlısı, barış sever olarak geçen ilk ve tek Gök-Türk kaganıdır. Ancak, onun dostluk ve barış tekliflerine Çinliler, oyalama ve entrika faaliyetleri ile cevap verdiler. 731'de kardeşi Kül Tegin ölürken, 734'te de kendisi öldürüldü. Bilge bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenmişti. 732'de Kül Tegin adına Bilge Kagan tarafından, 735'te de onun oğlu tarafından kitabeler dikildi. Günümüze ulaşan şah eser niteliğindeki bilgiler bu taşlara oymak suretiyle yazıldı.

Bilge'den sonra devletin başına geçen kaganlar devleti idare edebilmek için yeterli başarıyı gösteremedi. Bu sefer karışıklıklar devletin merkezinden başlamıştı. Kagan'ın annesi yani Bilge Kagan'ın hanımı devlet işlerine fazla karışıyordu. Üstelik bazı devlet adamları ile gizli ittifak kurmuş, neticede devlet idaresinde büyük huzursuzluk yaratmıştı. Fırsattan istifade eden Uygur, Basmıl, Karluk gibi boylar isyan ederek kaganı öldürdüler. Son hanedan üyelerinin çırpınışları

fayda getirmedi ve nihayet 744 yılında Uygurlar, kesin olarak II. Gök-Türk Devletini yıktılar. Hanedandan gelen beyler gidip Çin'e sığındı. Bir kısım Gök-Türk halkı eskiden olduğu gibi Çin'in kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Bunlar T'ang İmparatorluğunun zayıflamasından faydalanarak zaman zaman isyan edip Çin'e akınlar yaptılar. Bu akınlar dolayısıyla adları kaynaklara kaydedildi. Dolayısıyla biz de böylece onları takip edebiliyoruz. 941 yılına gelindiğinde artık onların sayısının çok azaldığı için haklarında kayıt tutulmasına gerek duyulmadığı kaynaklarda yazılmıştır. Bundan sonra onlar hakkında haber alamıyoruz.

I

KUTLUG KAGAN VE II. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

1 - Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması ve Gelişmesi

Elli bir yıl süren Çin hakimiyeti ve karışıklık döneminden sonra Doğu Gök-Türk Devletinin son hükümdarı İl Kagan (Hsie-li)'ın soyundan gelen Kutlug, yaptığı başarılı savaşlar sonucu 682 yılında II. Gök-Türk devletinin bağımsızlığını ilan etti. Böylece II. Gök-Türk devleti kurulmuş, Çin hakimiyetinin baskısı kırıldıktan sonra diğer bütün Türk boyları hürriyetlerine kavuşmuş oluyordu. Kutlug'un kazandığı mücadele aslında Çin esaretine karşı başlayan bir hareketin üçüncü aşaması idi. 679'da patlak veren ilk ayaklanma teşebbüsünün liderleri arasında Kutlug'un adı görülmemektedir. A-shih-te Feng-chih ile A-shih-te Wen-fu, A-shih-na Ni-shu-fu'yu kendilerine kagan adayı seçmişlerdi. Onların başlattığı ilk isyan hareketi başarısızlığa uğrayınca A-shih-te Wen-fu ikinci bağımsızlık savaşına girişti. Fakat, Çinlilerin hileleri ve baş gösteren yiyecek sıkıntısı bu hareketin hedefine ulaşmasını engelledi. İkinci bağımsızlık teşebbüsünün başarısızlığa uğramasının neticesinde elli dört Gök-Türk reisi teslim olduklarında öldürülmeyeceklerinde dair söz verilmesine rağmen, Çin başkenti Ch'ang-an'ın doğu pazarında idam edildiler.

Çinlilerin elinden kendini kurtarmayı başaran Kutlug, Çogay-kuzı (Ts'ung-ts'ai dağı)'ya sığındı. Onun bu mevkiye varışı Gök-Türkler için adeta bir dönüm noktası oldu. Burada kendini Çin baskısından korumak imkanı bulduğu gibi Dokuz Oğuzların sürülerini yağma etti. Bu şekilde kuvvetinin arttığını görünce de bağımsızlığını ilan ederek II. Gök-Türk Devletini resmen kurdu.

Kutlug'un hükümdarlık unvanı kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere İlteriş idi[15]. Kendi adı olarak görülen Kutlug da bilindiği gibi eski Türkçede çok

[15]Tonyukuk Yazıtı, I,7,48,50,54,59,61. satırlar; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 11. Satır; Bilge Kagan yazıtı; doğu cephesi 10. satır. İlterişin anlamı il-teriş devleti derleyen toparlayandır. *Bkz. R.Giraud, aynı eser* s.71, İ.Kafesoğlu, *aynı eser*, s.107.

yaygın kullanımı olan bir kelimedir[16]. II. Gök-Türk devletinin kuruluş mücadelesi üç ayrı safhaya ayrılmaktadır. 630 yılında yıkılarak Çin hakimiyetine giren Doğu Gök-Türk devleti, 681'e kadar bu durumunu devam ettirmiştir. Elli yıldan fazla süren bu esaret dönemi 682'de II. Gök-Türk devletinin kurulmasıyla son bulmuştur. Bu devrede Doğu Gök-Türk ülkesi çok çeşitli olaylara sahne olmuştu. Çinliler esir aldıkları ya da gidip kendilerine teslim olan yüz binden fazla Türk'ü Çin'in içlerine, özellikle kuzey eyaletlerine yerleştirdiler. Yerleşenlerin nüfuslarının kısa sürede artması ve 639'da Chie-shih-shuai'ın isyanı üzerine kendi ülkelerinde yerleşen Türklerin gelecekte büyük bir tehlike teşkil edeceğini farkederek, Gök-Türk ülkesine geri göndermek istediler. Ancak, 629 yılından beri Doğu Gök-Türk ülkesinin kuzey taraflarını ellerinde tutan Sir Tarduşlar, kendi siyasi güçlerinin zarar görmesi endişesiyle buna karşı çıktılar. Böylece başlayan mücadeleler 647 yılına kadar sürerken Altay dağları civarında Ch'e-pi adlı Gök-Türk hanedanından gelen bir bey bağımsızlığını ilân etmiş, kendine kagan unvanını almıştı. Sir Tarduşların gücünü bertaraf eden Çinliler, Uygur, Karluk ve diğer Türk boylarını onun üzerine saldırtarak ortadan kaldırdılar. 650 yılına gelindiğinde Doğu Gök-Türk ülkesi tamamen Çin'deki T'ang hanedanının kontrolüne girmişti. Doğu Gök-Türk ülkesini baştan başa Çince isimler altında askeri valiliklere ayıran Çinliler, bu şekilde 679 yılına kadar her hangi bir ayaklanma hareketiyle karşılaşmadılar. Çinlilerin bu sağlam kontrolünün temelinde hiç şüphesiz 650 yılında tesis edilen askeri valilikler sistemi yatmakta idi. Gobi Çölü'nün güneyindeki büyük genel askeri valilikte Gök-Türk hanedanından gelenler bulunuyordu. Adı geçen çölün kuzeyindeki büyük genel askeri valiliğe ise diğer Türk boyları bağlanmıştı. Burada her bir boya özel garnizonluk verilmiş, boy reisleri idareci tayin edilmişti. Güneydeki askeri valilikte ise Gök-Türk hanedanından gelen beyler değişik garnizonların başına askeri vali veya kumandan rütbeleriyle getirilmişti.

Bahsettiğimiz küçük parçalara bölünme yirmi dokuz yıl Gök-Türklerin bir araya gelip Çin tahakkümüne karşı isyan etmelerini engelledi. 679 yılının kışına gelindiğinde ilk isyan kıvılcımı patlak verdi. Askeri valiliğin idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki lider Gök-Türk hükümdar ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kagan olması için ikna ettiler[17].

[16]Kutlug kelimesinin anlamı ve kullanımları için bkz. A. V. Gabain, Eski Türkçenin Grameri (Türkçe trc. M. Akalın) Ankara 1988,s. 285; A. Bombaci, "Qutlug Bolsun", *Ural-Altaische Jahrbücher* (Wiesbaden) I,36,3-4, 1965, s. 284-291,II,38 1966,s. 34 vd. ; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul 1968,s. 187 ve de B.Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* Ankara 1982,s. 173-224. Kutlug'un kelime anlamı siyasi iktidar sahibidir.
[17]CTS 194 A, s. 5166; HTS 215 A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b.

Böylece bağımsızlık savaşı başladı[18]. Bu askeri valiliğe dahil yirmi dört eyaletin reisleri hemen onlara katıldı. Sayılarının kısa zamanda yüz bine ulaşıp, geniş bir alana yayılmasından bunun uzun süredir planlanmış çok organize bir hareket olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz.

Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung hiç beklemediği bu olay karşısında önce şaşırmış, sonra büyük bir ordu hazırlayıp Hsiao Ssu-ye'yi[19] başına kumandan tayin etmişti. Daha önce Gök-Türk ülkesinde bir çok başarılar kazanmış olan Çinli general kendine çok güveniyordu. Ancak, kuzeyde soğuğun fazla olduğu yerlerde askerlerin derileri çatlamaya başlamıştı. Çin ordusunun hareketlerini yakından takip eden Gök-Türkler ani bir hücumla bu orduyu dağıttılar. On binden fazla Çinli asker savaş meydanında öldürüldü[20]. Gök-Türkler daha ileri bir hücum yaptılar. Hatta Ting eyaletine kadar geldiler. Burayı savunan Çinli kumandan onlarla savaşamayacağını anlayınca bir hile[21] ile kendini kurtardı[22].

Çin imparatoru yeni bir ordu hazırlatarak başına P'ei Hsing-chien'i tayin etti. Üç yüz bin kişiye ulaşan söz konusu ordu Gök-Türkleri mağlup etmeye muvaffak oldu[23] (Hei-shan'da)[24]. Gök-Türk liderlerinden A-shih-te Feng-chih esir edildi. Mağlubiyetten sonra kagan seçilen Ni-shu-fu bir suikastla öldürülmüş, kesik başı Çin'e götürülmüştü. Kurtulanlar Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı (Lang-shan) adlı mevkiye ulaşarak kendilerini koruyabildiler[25]. Ayrı hareket eden diğer Gök-Türk grubu da Yün eyaletinde yenilmişti[26].

[18] "Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri, Çin unvanları alarak Çin Kaganına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda Bükli kaganına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler, Çin kaganı böylece fetihler yapmışlar, ülkeler almışlar. Türk milleti şöyle demiş": Devlet sahibi bir halk idim, devletim nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum" der imiş. Böyle deyip Çin kaganına düşman olmuş. Düşman olmuş, fakat kendini iyi düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine Çinlilere bağımlı olmuş. Çin halkı bunca hizmet ettiğini düşünmeden" Türk milletini öldüreyim neslini yok edeyim "der imiş.. . " Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi,7,8,9,10. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi,7,8,9. satırlar. Ayrıca bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 10, 11, 38, 39.

[19] CTS 63, s. 2406; HTS 101, s. 3952.

[20] HTS 215 A, s. 6043.

[21] "Şehrin kapılarını açtırıp, bayraklarını saklattırdı. Bu durumu görünce şüphelenen Gök-Türkler, şehirde bir tuzak olacağını düşünerek girmediler ve geri çekildiler" Li Yüan-kuei bio. CTS 64, s. 2429; HTS 79, s. 3553.

[22] CTS 64 aynı yer; HTS 79 aynı yer.

[23] Tuzakla Arabaların içine askerlerini sakladı ve Gök-Türklerin ihtiyatsızca yağmaya gelmelerini sağladıktan sonra onları bozguna uğrattı.

[24] Karadağ anlamındaki bu yer günümüzdeki Kui-sui şehrinde bulunmaktadır.

[25] CTS 64, s. 2801 vd. ; HTS 108, s. 4086.

[26] CTS 83, s. 2784-785.

Bu ilk teşebbüsün başarısızlığa uğramasına rağmen hayatta kalabilen A-shih-te Wen-fu yeni arayışlar içinde idi. Yine Gök-Türk hanedanından birini A-shih-na Fu-nien'i destekleyerek, kagan ilan ettirdi. Hızla gelişen hadiselerde Kansu'daki eyaletler Gök-Türk hücumlarına maruz kalmıştı. Çin imparatoru yoğun hazırlıklar içinde bir kaç ordusunu Gök-Türkler üzerine gönderecek iken casuslar, A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu'nun Karakum kuzeyinde ağır bir kıtlık içine düştükleri haberini getirdi. Bunun üzerine harekete geçen Çin orduları çıktıkları uzun yürüyüşte Gök-Türkleri bulamadılar. Geri dönerken Çin ordusu A-shih-te Wen-fu ile sonucunu alamadığı bir savaş yaptı. Arkasından Heng Suyu kenarında A-shih-na Fu-nien ile dört Çin ordusu arasında savaş oldu. Bu orduların dördünü de mağlup etmeyi başaran Fu-nien, Çinli generalleri savaş meydanından kaçırtmıştı. Ardı ardına yenilgiler üzerine İmparator Kao-tsung, ile ayaklanmayı bastıran P'ei Hsing-chien'i devreye soktu. Adı geçen general soğuk savaş taktiklerini uygulama safhasına koydu. Önce iki lider A-shi-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasını açtı. Sonra Wen-fu ani bir hücumla Fu-nien'i mağlup etti. Böylece bağımsızlık savaşına birlikte başlayan Gök-Türklerin gücü kendi iç çatışmalarından dolayı zayıfladığı gibi askerlerinin çoğu dağılmıştı. Arta kalanlara Çinliler bir darbe indirmek istiyorlardı. Fakat, zaten sayısı azalan askerlerinin çoğu hastalanınca P'ei Hsing-chien'e teslim olmak istediklerini bildirdiler. Fu-nien'e teslim oldukları takdirde idam edilmeyeceklerine dair söz vermişti. Ancak verdikleri sözde durmayan Çinliler, onları ve onlarla birlikte gelen elli dört Gök-Türk reisini başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler[27].

2 - Kutlug'un Ortaya Çıkması

Çin kaynaklarında açık bir şekilde Doğu Gök-Türk Devletinin son hükümdarı İl Kagan (Hsie-li)'ın ailesinden geldiği belirtilen[28], Kutlug'un ayrıca Gök-Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na kabilesinin soy adını taşıdığına işaret edilmişti[29]. Kagan olmadan, yani bağımsızlık mücadelesine başlamadan önce 650 yılında Çinlilerin tesis ettiği Yün-chung (diğer adı Ch'an-yü) askeri valisi She-li-yüan-ying'in idaresi altında boy reisliği yapıyordu. Dedesi

[27]Bu bilgilerin bulunduğu metinler CTS 194 A, s. 5166; HTS 215 A, s. 6043; CTS 64 aynı yer; HTS 108 aynı yer; Liu,I,s. 157,158,210-212.

[28]CTS 194 A, s. 5167; HTS 215 A aynı yer; TT 198/1073b; WHTK 343/2691b.

[29]CTS 194 A, aynı yer.

ve babası tudunluk[30] (kendisinden önceki ataları) makamlarında vazife almışlardı[31].

A-shih-na Fu-nien yukarıda bahsettiğimiz gibi 681 yılındaki mücadelesinin başarıya ulaşamaması sonucu Çinli kumandana teslim olmuş sonra kendisiyle birlikte gelen elli dört reis ile şehrin doğu pazarında idam edilmişlerdi[32]. Onun bu mağlubiyeti esnasında ve akabinde dağılan Gök-Türklerin çoğu Ts'ung-ts'ai (Çogay-kuzı)[33] dağına sığındılar. Çin askeri güçlerinden uzakta bulunan bu dağda kendi varlıklarını koruma imkanı bulmuşlardı. Buradan Karakum kalesine (Hei-sha-ch'eng)[34] geçerek orada hakimiyetini tesis eden Dokuz Oğuzların[35] sürülerini ve atlarını yağmaladıktan sonra daha da kuvvetlenen Kutlug, kaganlığını kurduğunu ilan etti. Onun kaganlığını ilan edişi, II. Gök-Türk devletinin resmen kuruluşu ve bağımsızlığını kazanışının göstergesi idi[36]. Hemen yeni tesis ettiği devleti teşkilatlandırma yoluna gitti ve kardeşleri Mo-ch'o (Beg-çor)'yu[37] şad[38] tayin ederken, Tuo-hsi-fu' ya da yabguluk[39] vazifesi verdi[40].

3 - Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması

Bu arada Ch'an-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle vazifeli (Çinliler adına) A-shih-te Yüan-chen[41], vali yardımcısı Wang Pen-li

[30]Eski Türklerde Tudun unvanı için bkz. H. Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", *Acta Orientalia Hungarica*, XVIII,1-2, 1965, s. 83-91. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 52-54. Tudun ünvanı Gök-Türklerde nezaret, vergi toplama gibi işlere bakanlara verilirdi.

[31]CTS 194 A, s. 5167'de Tudun-çor şeklinde kaydedilmiş belki önce tudunluk yapmışlar sonra çorluğa yükselmişlerdi.

[32]Bkz. Yukarıda ilgili not.

[33]Ts'ung-ts'ai dağının yeri ve Çogay-kuzı ile bağlantısı üzerine bkz. Gabain, *aynı eser*,s. 272; Liu, *aynı eser*, II,s. 591; Giraud,s. 171; K. Czegledy, Çogay-quzı, Qara-qum, Kök-öng", *Acta Orientalia Hungarica*,XV,1-3, 1962,s. 55-69; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s. 106.

[34]Karakum için ayrıca bkz. Giraud, *aynı eser*, s. 171; Czegledy, *aynı yer*.

[35]Dokuz Oğuzlar hakında daha fazla bilgi için bkz. E. G. Pulleyblank, "Some Remark on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXVIII, 1-2, 1956,s. 34-42; J. Hamilton, "Toquz-oguz et On-uygur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 23-63 ve de M. Mori, "On Chi-li-fa (elteber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of the T'ieh-le Tribes" *Acta Asiatica*, 1965, s. 31-59.

[36]Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 10-14. satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi, 10-12.

[37]Kapgan Kagan hakkında bkz. D. Sinor, "Qapgan", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1954, s. 174-184; G. Clauson, "A Note on Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77; Donuk, *aynı eser*, s. 28-29 ve de A. Taşağıl, "Kapgan Kagan (692-716)", *Belleten*, 218, 1993, s. 51-70.

[38]Şad unvanı hakkında bkz. Donuk, *aynı eser*, s. 33-35.

[39]Yabgu hakkında bkz. Donuk, *aynı eser*, 56-63.

[40]Bu bilgilerin bulunduğu Çince tarihi metinler CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer; TT 198/aynı yer; WHTK 343/ aynı yer'de kaydedilmiştir.

[41]A-shih-te Yüan-chen Tonyukuk aynılığı için bkz. M. Mori, "A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-94.

tarafından tutuklanmıştı. Sonra Kutlug Çin'e yağma için akın yaptığı esnada A-shih-te Yüan-chen, suçunun affedilmesini ve eski vazifesine iadesini rica etti. Müsaade edilince hapisten kurtulan Tonyukuk boyunun bulunduğu yere gitti. Akabinde Kutlug'un yanına sığındı. Tonyukuk, zeki oluşu, planlamacı kişiliği ve askeri işlerdeki bilgisinden dolayı Kutlug tarafından Apa Tarkan (A-po Tarkan) tayin edildi. Böylece askeri işlerin ve atların idaresi işi tamamen onun uhdesine verilmiş bulunuyordu. Zaten Kutlug onu yanına alınca kaynakların ifadesine göre çok sevinmişti. Daha önceki ilk iki bağımsızlık teşebbüsünün yanında da A-shih-te ailesinden liderler vardı. Bu liderler genellikte bilgilerinin derinliğinden dolayı bir danışman gibi çalışmışlardı. İşte, bu sebepten ötürü daha önceki hadiseleri yakından takip eden Kutlug, aynı aileden gelen Tonyukuk'u kendine yardımcı seçmişti. Tonyukuk'un yeni kurulan devlete katılmasındaki büyük tesir daha sonra gelişecek olaylarda görülecektir[42].

4 - Oğuzlarla Mücadele ve Devlete Bağlanmaları

Gök-Türk liderleri devletin içinde birligi sağlamaya çalıştıkları sırada Oğuzların bulunduğu yerden bir "kaçak" gelmiş[43] ve Tonyukuk'a şöyle bilgi vermişti. ; Dokuz Oğuzlar kendilerine yeni kagan seçmişler ve Çin'e general Ku'yu göndermişler, Kıtanlara ise Tongra Eşim isimli bir şahsı ulaştırmışlardı. Dokuz Oğuz kaganı sayıları az olan Gök-Türklerin günden güne geliştiğini, kuvvetlendiğini, kaganları Kutlug'un çok cesur olduğunu, sözcüleri Tonyukuk'un akıllı olduğunu, bu iki kişinin var oldukça hem Çinlileri ve Kıtanları öldüreceğini, şüphesiz Oğuzları da öldüreceğini ileri sürmüştü[44]. Sonra şöyle bir teklifte bulundu: Kıtanlar doğudan Çinliler güneyden kendilerinin de kuzeyden saldırarak büyümekte olan Gök-Türklerin onlara bağlı diğer boyların (Türk Sir halkı) mağlup edilip bir daha asla kuvvetlenmemelerini sağlayabilirlerdi[45]. Bu haberi duyan Tonyukuk endişeye kapılmış idi. Kagana, Çinlilerin, Kıtanların ve Oğuzların birleştikleri takdirde kendilerinin çaresiz kalacaklarını bildirdi[46]. Durumu hemen hemen kontrol altına almaları gerektiğini, bir şeyin zayıf iken onu yenmenin kolay olduğunu, kuvvetlendiğinde ise onunla mücadele etmenin zorlaşacağını ilave etti[47]. Kutlug Kagan, Tonyukuk'un tavsiyelerine uyarak, ona "orduyu gönülünce idare et" dedi. Tonyukuk, Kök Öng (Ongin) ırmağını geçerek Ötüken Dağlarına doğru ordusunu sevk etmişti. İnekler Gölü ile Tola Irmağı tarafından Oğuzlar, Gök-

42 CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y.
43 Tonyukuk Yazıtı, 8. satır.
44 Tonyukuk Yazıtı, 9,10 satırlar.
45 Tonyukuk Yazıtı, 11 satır.
46 Tonyukuk Yazıtı, 12-13 satırlar.
47 Tonyukuk Yazıtı, 14 satır.

Türk ordusu üzerine saldırdılar[48]. Oğuzların kuvveti altı bin kişi iken, Tonyukuk'un birliği iki bin kişi idi. Oğuzlar, ağır bir bozguna uğradıkları, gibi geri çekilenleri de ırmağı düşmüşler, bir kısmı savaş meydanında ölmüştü. Bundan sonra diğer Oğuz kütleleri gelip Kutlug Kagan'a itaatlerini bildirdiler[49]. Yeni kurulan II. Gök-Türk devleti, Tonyukuk'un yerinde hareketi sonucu büyük bir tehlikeden kurtulmuştu.

5 - Çin'e Karşı Akınlar

Aynı yıl içerisinde Ping eyaletine hücum eden Kutlug ve Tonyukuk, Ch'an-yü askeri valiliğinin topraklarını ele geçirmeye başladılar. Daha da ileri giderek Lan eyaleti askeri valisi Wang Te-mao'yu öldürdüler. Bu zafer onların T'ang imparatorluğuna karşı kazandıkları ilk önemli askeri başarıları idi[50].

Lan eyaletinden ayrılarak Ting eyaletine doğru ilerlediler ve orayı yağmaladılar[51]. Tang imparatorluğu söz konusu Gök-Türk hücumlarına karşı P'ei-p'ing eyaletinin askeri valisi Yüan-kui'i bir ordu ile gönderdi. Yüan-kui, Kutlug'un ordusuyla savaşmaya cesaret edemedi. Şehrin kapılarını açtırıp, duvarlarına sancak astırttı. Herkes saklandığı için şehir boş kalmıştı. Gök-Türkler bu durum da şehirde tuzak olacağını düşünerek girmediler ve geri çekildiler. Bu arada söz konusu eyaletin Çinli vatandaşlarından Li Chia-yün, Gök-Türkler lehine çalışarak gizlice etrafına adam toplamış ve bir teşkilat kurmuştu Yüan-kui onu öldürüp adamlarını cezalandırdı[52]. Geri çekilmelerine rağmen Gök-Türklerin, özellikle Türklerin yaşadığı Kui eyaletine[53] ve Ch'an-yü askeri valiliğine akınları sürüyordu. Bu valiliği kuşatıp, Ssu-ma unvanlı valisi Chang Hsing-shih'yı öldürdüler. Akabinde Wei eyaletine girip askeri valisi Li Ssu-chien'i ortadan kaldırdılar. Gök-Türk hücumlarının ardı arkası kesilmiyordu. Feng eyaleti de Gök-Türklerin akınlarına maruz kalırken buranın askeri valisi Ts'ui Chih-pien, Chiao-na dağında esir olarak yakalandı[54].

Aynı sıralarda Tonyukuk'un kumanda ettiği ordulara karşı Çin imparatoru tarafından gönderilen Tai bölgesi askeri valisi Hsie Jen-kui, Gök-Türk ordusunu mağlup etmeyi başardı. Aslında Tonyukuk daha önce ölmüş olduğunu sandığı Hsie Jen-kui'in kumandan vazifesiyle geldiğine inanmamış,

[48]Tonyukuk Yazıtı, 15 satır.

[49]Tonyukuk Yazıtı, 16-17 satırlar. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 107 ve de T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 5-8.

[50]Bu bilgi CTS de bulunmamaktadır; HTS aynı yer; THY 94/1691; TT 198/aynı yer; WHTK 343/aynı yer; TCTC 203, aynı yer.

[51]HTS 215A, a. y. ; TCTC 203, a. y.

[52]HTS 79, s. 3553.

[53]Kui-chou, yani Kuei eyaletinin merkezi Suei-yüan eyaletinde Huai-lai şehridir.

[54]CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y.

Çinlilerin bir hile yaptığını zannetmişti. Fakat adı geçen Çinli general başındaki zırhı (miğfer) çıkarıp Gök-Türklere gösterince onlar da şaşırmışlardı. Tonyukuk ve diğerlerinin şaşkınlığından faydalanan Hsie Jen-kui karşı taarruza geçip Gök-Türkleri mağlup etti. On bin Gök-Türk savaş meydanında hayatını kaybetmiş, yirmi binden fazla esir düşmüş, üstelik otuz bin baş hayvan (deve, at, sığır ve koyun) Çinlilerin eline geçmişti. Kendilerini kurtarabilenler geri çekildiler[55]. Kazandıkları bu savaşın devamında Çinlilerin herhangi bir askeri başarıları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Dolayısıyla Çin ordusunun geri çekildiği anlaşılmaktadır.

Gök-Türklerin ardı ardına T'ang İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarına akınlar yapmaları üzerine gönderilen Çin ordularını mağlup edip kumandanlarını öldürmeleri ya da esir almaları, T'ang İmparatorluğu sarayında büyük bir endişe doğmasına sebep olmuştu. Orada yapılan müzakerelerde Feng eyaletinin Gök-Türklere bırakılması teklif ediliyordu. Ahalisi boşaltılıp güneye göç ettirilecekti. Ancak T'ang Hsiu-ching isimli devlet adamı söz konusu Feng eyaletinin M. Ö. ki devirlerden beri Çin toprağı olduğunu, sadece Sui hanedanının son zamanında Gök-Türklere terkedilip, ahalisinin daha güneydeki Ling ve Hsia eyaletlerine göç ettirildiğini, bundan sonra Çin'in içlerine giren Gök-Türklerin Ling ve Hsia eyaletlerini sınır haline getirdiğini söyledi. 649'lu yıllarda Feng eyaletinin yeniden canlandırıldığını ve ahalisinin tekrar boşaltılmasının Çin için zararlı olacağının bildirdi. Onun görüşleri doğrultusunda söz konusu eyaletin boşaltılmasından vazgeçildi[56].

683 yılının sonunda T'ang hanedanının sağ muhafızları generali olan Ch'eng Wu-t'ing'e Ch'an-yü büyük genel askeri valiliğini yeniden Çin'e bağlama vazifesi veren imparator, kuzey sınırlarında hummalı bir şekilde savunma hazırlıklarına başladı[57]. Bundan birkaç ay önce Lan eyaletine akın yapan Gök-Türkler oranın Çinli kumandanı tarafından geri püskürtülmüşlerdi[58].

684 yılında Kutlug'un bizzat kumanda ettiği ordular Shuo eyaletine akın yaptılar[59]. 685 yılının başında Tai eyaletine giren Gök-Türklerin artık Çin'in daha içlerine uzanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Her iki eyaletin sivil memurları da yağmalanmaktan kendilerini kurtaramamışlardı. Onları kurtarmak, Gök-Türk akınlarını durdurmak için oraya giden general Shun-yü Ch'u-p'ing henüz Hsin eyaletine ulaştığında bozguna uğratıldı ve beş binden

[55]CTS 183, s. 2783; HTS 111,s. 4142; TCTC 203, a. y. ; TT 198/a. y. ; WHTK 343/a. y. THY 94 a. y.

[56]TCTC 203, s. 6414.

[57]CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

[58]TCTC 203, s. 6415.

[59]Sene ve ay tarihleri sadece TCTC 203, s. 6420'de kaydedilmiştir.

fazla Çin askeri öldürüldü[60]. Bu yılın sonuna doğru Gök-Türk akınlarını durduramayan Çinliler, yüksek rütbeli vezirlerden Wei Shih-chia'ya, Yen-jan-tao (kuzeydeki askeri valilik) büyük baş kumandanı unvanını vererek, Gök-Türkler üzerine yolladılar. Fakat, hiçbir başarı kazanamayan adı geçen kumandan bir yıl sonra geri döndü[61].

Kutlug liderliğinde Gök-Türk akınları 686 yılında da devam etti. Bu sefer T'ang hanedanı imparatoriçe Wu, büyük general Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı Gök-Türk hücumlarını önlemek maksadıyla göndermişti. Liang-chih mevkiine gelindiğinde üç binden fazla Gök-Türk ile karşılaştılar. Gök-Türkler Çin askerlerini görünce hemen atlarından inmiş, zırhlarını giymişlerdi. Bunlara taarruz eden Hei-ch'ih Ch'ang-chih, onları önce mağlup edip geri döndü. Ancak, geceleyin Gök-Türkler yine geldiler. Bu sefer sayıları çok fazla olduğundan savaşa cesaret edemeyen Çinli kumandan bulunduğu yerin etrafına adamlar gönderip kuru ağaç toplattı. Daha sonra bunları karargahının ortasına yığdırarak büyük bir ateş yakıldı. O esnada güney tarafından rüzgar çıktı. Rüzgarın şiddeti ateşi arttırdığından Gök-Türkler güneyden kurtarma ordusunun geldiğini zannederek, hemen daha geri çekildiler[62].

6 - Çinlilerin Karşı Tedbirleri

687 yılının başında Ch'ang-p'ing'e giren Kutlug, yine general Hei-ch'ih Ch'ang-chih kumandasındaki Çin ordusu tarafından karşılandı. Birkaç ay sonra Kutlug ve Tonyukuk tekrar Shuo eyaleti topraklarına akın yaptılar. Adı geçen Çinli kumandanın idaresine Li To-cha, Wang Chiu-yen gibi bazı generaller de yardımcı olmak maksadıyla ordularıyla katılmıştı. Kalabalık Çin ordusu bu sefer Gök-Türkleri mağlup etmeyi başardı. Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo vilayeti yakınlarında yapılan savaşta Gök-Türkler yenilmişlerdi. Çin ordusu onları kırk li (23,04 km.)'den fazla takip etti ise de her hangi bir saldırı yapamadı[63]. Gök-Türk ordusu Gobi çölünün içlerine çekilerek bu mağlubiyetin yaralarını sarmaya başladı. Galibiyetlerini daha da pekiştirmek isteyen Çinliler, bunun sonrasında baş kumandan Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nın idaresi altında kuzeye doğru büyük bir askeri, harekat planlıyorlardı. Fakat, öncü kuvvet olarak gönderilen Ts'uan Pao-pi, Gök-Türkleri yakından takip ediyordu. Arkasından gelen takviye ordusunu beklemeden harekete geçti. Onları hazırlıksız yakaladığını zannediyordu. Ancak, Gök-Türkler onun vaktinden önce hücum edeceğini duydular. Daha Çin ordusu saldırıya başlamadan, ani bir baskınla

[60]CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y. ; TT 198/a. y. ; WHTK 343/ a. y.
[61]Bu bilgi CTS'de ve TCTC'de yok, HTS 215A'da vardır.
[62]CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.
[63]C TS 83, s. 3295; HTS 110, s. 4122; TCTC 203, s. 6642; Chang Jen-t'ang, hatalı şekilde HTS ile CTS'de olmadığını bildirmektedir.

onları bozguna uğrattılar. Ordusu tamamen yok olan Ts'uan Pao-pi kaçarak ülkesine geri döndü. Bu mağlubiyet T'ang imparatorluğunun kendisine karşı bağımsızlığını ilan ederek kurtulan ve hızla büyüyüp gelişen Gök-Türk devletini yıkmak konusundaki bütün umutlarını söndürmüştü. Çünkü, 682 yılından başlayarak 687 yılına kadar kaynaklara aksettiği kadarıyla Çin sınırlarına sayısız akınlar yapılmış, bunlara karşı T'ang hanedanı orduları herhangi bir zafer elde edememişti. Bu yılın ortalarında bahsettiğimiz galibiyeti gören Çin imparatoriçesi Wu ve devlet adamları bir anda Gök-Türklerin siyasi gücünü bertaraf edeceklerini sanmışlardı. Uğranılan bu hayal kırıklığı neticesinde imparatoriçe Wu, Ts'uan Pao-pi'yi cezalandırdı. Onun baş kumandanı He-ch'ih Ch'ang-chih'yı da görevinden azletti. İmparatoriçe Kutlug Kagan'a duyduğu nefretinden dolayı onun unvanını "kısa ömürlü Kutlug" (Pu-tsu-lu) şeklinde değiştirdiğini ilan etmiş, böylece intikam almayı düşünmüştü[64].

Kutlug hakkında Çin kaynaklarında 688 yılına ait bilgi bulunmamaktadır. 689 yılına gelindiğinde Çin imparatoriçesi Wu, Gök-Türklere karşı yeni ordular hazırlama faaliyetine girişti. Budist rahip Hsie Huai-i, teşekkül edilen ve Hsin-p'ing-tao ordusu adı verilen askeri birliğin başkumandanı tayin edildi. Kendisine kuzeye büyük sefer yapıp, Gök-Türkleri yenmesi görevi verildi. Adı geçen kumandan, bugün Sui-yüan eyaletinin Ho-lin-ko-er şehrinin güneyindeki Ts'u (Mor) Irmağına kadar ilerledi. Fakat, herhangi bir Gök-Türk ordusu ile karşılaşmadı[65]. Dört ay sonra yine onların üzerine sefer düzenlendi. Fakat, bu seferlerin neticesi hakkında kaynaklarımızda bilgi yoktur. Eğer Çin ordusu galip gelse Çinli tarihçiler kesinlikte bunu zikrederlerdi.

7 - Kutlug'un Ölümü

Aynı yıl Tonyukuk, Türgişlerle savaştı. Bu olaydan iki yıl sonra hastalanan Kutlug öldü[66]. Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı[67].

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök-Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin

[64]CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y. ; TCTC 204, s. 6445-6447; TT 198/1073c; WHTK 343/1691c.

[65]CTS 183, s. 4742; TCTC 204,s. 6460.

[66]Bu bilgilerin bulunduğu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a. y. ; TCTC 204, s. 6446; TT 198/a. y. ; WHTK 343/a. y.

[67]Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. Satırlar.

ordusunu mağlup edemeyen Gök-Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtamayı başaran Wen-fu, Gök-Türk hanedan ailesinden yeni birini A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri sırada kendini kurtarıp Çogay-kuzı dağına sığınan Kutlug, etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kaganlığını ilan edip II. Gök-Türk devletini resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlara yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarından ve de Altay dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk, daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğindeki II. Gök-Türk devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang imparatorluğuna ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök-Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutlug'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Gök-Türk devleti her açıdan hızla gelişti.

II

KAPGAN KAGAN DEVRİ

1 - Kapgan'ın Tahta Geçmesi

692 yılında Gök-Türk devleti tahtına oturan Kapgan Kagan, II. Gök-Türk devletinin kurucusu Kutlug (İlteriş)'un ölümünden sonra hükümdar olmuştur. Üzerine devraldığı hızla büyümekte olan devleti ağabeyi gibi, onun bıraktığı yerden başlayarak, her yönden geliştirmeye devam etmiştir.

552 yılında kurulan I. Gök-Türk Devleti 582'de Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. 630 yılında her iki devlet de Çin hakimiyetine girdi. Yaklaşık elli yıl Çin nüfuzunda yaşadıktan sonra Kutlug ve yardımcısı Tonyukuk liderliğinde başlayan istiklal hareketi, kısa bir süre içerisinde yeni tesis edilen devleti güçlendirmeye, Çin esaretindeki Türk boylarını kurtarmaya dağınık Türk boylarını bir araya getirmeye çalıştı. Zaferlerle dolu olan kaganlığı 692'de ölümüyle son buldu. Kendi oğullarının yaşı küçük olduğu için yerine Çin kaynaklarında adından korkuyla bahsedilecek olan kardeşi Kapgan geçti.

Kapgan Kagan'ın hükümdarlığı iki yüz yıl süren Gök-Türk Devleti tarihi içinde 24 yıl gibi uzun sayılabilecek bir kaganlık süresinin teşkil etmektedir. Faaliyetlerinin ölümünden 18-20 yıl sonra dikilecek olan Orhun Yazıtlarında gayet açık şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artırmaktadır. Bu devre ait bütün tarihi kaynaklara bakıldığına ortaya çıkan gerçek şudur: *Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kagandır.* Bu da incelemeye çalıştığımız Kapgan devrinde Gök-Türk devletinin önemini göstermektedir.

Fatih anlamına gelen "Kapgan" onun unvanıdır[68]. Ayrıca Tonyukuk'a ait yazıtlarda Bögü olarak da zikredilmiştir[69].

[68]Kapgan kelimesinin anlamı ve tarihi gelişimi için bkz. D. Sinor, "Qapgan", JRAS, 1954, s. 174-184; G. Clauson, "A Note on Qapgan, JRAS, 1956, s. 73-77; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 28-29.

692 yılında Kutlug'un ölümüyle boşalan Gök-Türk kaganlık tahtına Kapgan geçti. Onun Çin kaynaklarında mevcut biyografilerinde kaganlığı zorla ele geçirdiği kaydedilmiştir[70]. Orhun Yazıtlarına göre ise durum farklıdır[71]. Yaşı küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine töreye uygun olarak tahta geçtiği bildirilmektedir. Ayrıca diğer Çin kaynağı TCTC'de Kapgan'ın zorla değil, sadece kendisini kagan ilan ettiği bildirilmiştir[72]. Gök-Türk tarihi boyunca birkaç defa hükümdar öldüğünde yerine mutlaka oğullarından birinin değil, siyasi iktidar gücüne sahip olanın bir başka ifade ile kuta malik olanın kagan olduğu görülmektedir. Yaşları küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine Kapgan'ın kagan olması son derece tabii kaşılanmalıdır. Ayrıca KTD,16'da ve BKD,14'te töre gereğine amcam tahta oturdu denmektedir. Kapgan tahta oturur oturmaz yaptığı ilk iş ağabeyi adına Baz Kaganın balbalını dikmek oldu.

2 - Kapgan'ın Politikasının Esasları

Kapgan tahta oturduktan sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi devleti her yönden geliştirme politikası izlemeye başladı. 693 yılının 12. ayında Çin'in Ling eyaletine saldırıp, yağmalar yaptı. Kendisine karşı koymaya çalışan Çinli general Li To-tsu'yu yendi. Bu arada eline geçirdiği Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü[73]. Gök-Türk ülkesinin doğu bölümünde bu olaylar cereyan ederken, batı tarafında Tibetliler ile müttefik olarak Çin'e saldıran Gök-Türk A-shih-na Suei-tsu, Çin kumandanı Wang Hsiao-chie tarafından 694 yılının 2. ayında mağlup edildi. Diğer taraftan Suei-ye (Tokmak) şehri kumandanı Han Ssu-chung, on bin kişilik ordusuyla Çin'e akın yapan Ni-shu Erkin'i yendi[74].

Kapgan idaresindeki Gök-Türk kuvvetlerinin Ling eyaletini ele geçirip yağma etmeleri üzerine, Çin'deki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu, aslen Pai-ma manastırı rahibi olan Hsie Huai-i'yi 18 generalin üzerine başkumandan tayin ederek, Gök-Türklere karşı birlikte savaşmalarını emretti. Bu generalin

---

[69]Donuk, aynı eser, s. 72. Bögü ayrıca Maniheizmi kabul eden uygur hükümdarının ünvanıdır. Akıllı, bilge, filozof, dirayetli anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bkz. *Ö. İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s.18-19.

[70]CTS 194A, (s. 5168): "Kapgan (Mo-ch'o), Kutlug (Ku-tu-lu)'un kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman, onun oğlu henüz çok genç olduğu için Kapgan, zorla onun tahtını gasb etti ve kendini kagan olarak ilan etti"; HTS 215A, s. 6045: "Kapgan kendini kagan ilan etti. Gök-Türk tahtını zorla ele geçirip senelerce tahtta kaldı... "

[71]Kül Tegin Yazıtı (haz. M. Ergin), *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s. 22: "O töre üzerine amcam kagan oturdu. Amcam kagan oturarak Türk milletini tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı(doğu 17. Satır)".

[72]TCTC 205; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s. 145. Ancak TCTC'de tarih hatalı olarak 694 yılı şeklinde kaydedilmiştir.

[73]Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 94'de vardır. Kapgan'ın biyografisinin bulunduğu CTS 194A ve HTS 215A'da ise olayın daha fazla tafsilatı kayıtlıdır.

[74]Chang Jen-t'ang, s. 146.

tayin olduğu bölge konusunda Çin kaynaklarında ihtilaf vardır. Ling eyaletinin Shuo-fang yakınında olması sebebiyle HTS 215A (s. 6045)'deki açıklamayı daha doğru buluyoruz[75]. Diğer kaynaklarda verilen isimleri ise, bölgenin değişik garnizon adları şeklinde izah etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. 694 yılının 2. ayında vuku bulan bu tayinden sonra, aynı yılın üçüncü ayında harekete geçen Hsie Huai-i, çıktığı seferde Gök-Türk süvarilerinin sadece bir kısımıyla karşılaştı. Her halde savaşmaya cesaret edememiş olmalıdır ki; esas kuvvetlere rastlayamadığı bahanesiyle geri döndü[76]. Öte taraftan HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinden Çinlilerin bu sırada Gök-Türklere karşı çok uzun bir savunma hattı meydana getirdikleri anlaşılmaktadır[77].

Bu harekattan bir netice alamayan T'ang hanedanının imparatoriçesi, aynı yıl Wang Hsiao-chie'yi "Shuo-fang bölgesi harekat ordusu baş kumandanı" tayin etti. Bu kumandanın görevi Gök-Türklere karşı savunma hazırlıkları yaptırtmaktı[78]. Böylece az önce bahsettiğimiz Çinli general Hsie Huai-i'nin çekingenliği sebebiyle yerine adı geçen general tayin ediliyordu.

695 yılında meydana gelen bir diğer olay da, Kapgan'ın Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istemesidir. Söz konusu olay Gök-Türk-Çin münasebetlerine yepyeni bir boyut kazandıracaktır. Kesin tarihini sadece TCTC 205'ten öğrenebildiğimiz Gök-Türk kaganının, bu ani barış teklifinden memnun olan Çin imparatoriçesi, bunu ifade edebilmek için ona "Sol Muhafızları Büyük Generalliği" ve "Ülkeye Dönen Dük" gibi bazı Çin unvanlarını takdim etti. Ayrıca 5 bin top ipek sundu[79].

3 - Çin'in Baskı Altına Alınması

Bu tarihten sonra hadiseler Kapgan'ın, Çin'deki T'ang hanedanı karşısında durumunu daha da kuvvetlendirecek şekilde gelişti. Çin'in kuzey-doğusundaki

[75]Chang Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Tai-pei 1980, s. 45-46; Shuo-fang bugünkü Suei-yüan eyaletindedir.

[76]HTS 4, s. 94; CTS 194A,s. s. 5168 ve HTS 215A, s. 6045.

[77]215A, s. 6045: ".. İmparatoriçe Wu, Hsie Huai-i'yi Shuo-fang bölgesi harekat ordusu büyük komutanı tayin ederken, Nei-shih unvanlı Li Chao-te, harekat ordusunun sivil idarecisi (Ch'ang-shih) tayin edildi. Sarayın kuş işleri ile ilgili memuru Su Wei-tao savaş bakanı oldu. Shuo-fang bölgesi komutanı Ch' Pi-ming, Yen-men bölgesi komutanı Li To-tsu, Feng-an bölgesi komutanı Ch'en Ling-yin, Han-hai (Gobi çölü) bölgesi komutanı T'ien Yang-ming ve 18 generale kumanda ederek savunma hattı yaptı. Çin ordusu yabancıların süvarileri ile karşılaştı. Esas kuvvetleri göremeyince geri döndüler.. . "

[78]HTS 215A, s. 6045; 4, s. 94 Bu hadise hakkında CTS'de her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.

[79]Chang Jen-t'ang, bu hadiseyi farklı şekilde tercüme ederek, Gök-Türklerin Çin'e teslim olduklarını söylemektedir. (bkz. s. 155); ancak, teslim olma manasına gelen kelimenin bir başka anlamı da "müttefik olma" dır. Öte taraftan Çin'e devamlı akınlar yapıp, ordularını mağlup eden Kapgan Kagan'ın birden bire teslim olması için hiçbir sebep bulunmamaktadır.

Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, tabi oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Ch'i-tan'ların reisi olup, Çin adına Sung-mo bölgesinde askeri valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-ch'eng bölgesi askeri valiliği yapan Sun Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. Askeri barakaları yakıp, yıktılar. Vali Chao Wen-kuei'i öldürdüler[80]. Bu isyanı bastırmakta güçlük çeken Çin ordusu aciz kalınca vaziyeti çok yakından takip eden Kapgan devreye girdi. Çin için fedakarlık yaparak, Ch'i-tan'ları sindireceğini, ancak karşılığında bazı isteklerinin olduğunu imparatoriçeye bildirdi.

Onun Çin'den istekleri gerçekten bir hükümdarın gütmesi gereken devlet politikası açısından çok mühimdir. Gök-Türk devletinin bağımsızlığının olmadığı ve devletin Çin hakimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu[81]. Sıkışık durumda olan Çin imparatoriçesi, Sol İhtişamlı Muhafız Alayları Generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kagan'a göndererek, onu "İyi Reform Yapan Kagan" unvanını verip, isteklerini kabul ettiğini bildirdi[82]. Gök-Türk kaganının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi ve bunun kaynaklara yansıması Çin'in ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya'da Kapgan Kagan'ın prestijinin artmasına sebep oldu.

696 yılı eylülünde Liang eyaletine saldıran Gök-Türklerden bir grup, önce buranın askeri valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök-Türkler tarafından yakalanmıştı[83].

Bu arada Kapgan Kagan, Çin ile anlaşıp, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Çin kaynaklarında bulunmayan bu bilgiyi sadece Tonyukuk'un yazıtında görmekteyiz[84]. Kapgan ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu "kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak yolsuz vadilerden Kögmen dağını aşıp, Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı kıyısında Kırgızları bastırdı. Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı[85]. Sıra üçlü ittıfakın son halkası olan On Oklara (Sarı Türgiş) gelmişti.

[80]HTS 4, s. 96: "... 696 yılının beşinci ayında, Ch'i-tan'ların reisi olup, Sung-mo askeri valisi Li Chin-chung ve Kui-ch'eng valisi torunu Wan-lao, Ying eyaletine saldırıp, vali Chao Wen-kui'i öldürdüler... "

[81]CTS, gös. yer; HTS'de bu konuda her hangi bir malumata rastlanmamıştır.

[82]CTS, gös. Yer; HTS, gös. Yer. Fakat CTS ve HTS'deki imparatorluk bölümlerinde bu hadiselerden bahsedilmektedir.

[83]Yıllıklarda bulunmayan sçz konusu hadiseyi sadece TCTC 205'de bulabiliyoruz; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 147.

[84]Tonyukuk I, doğu, 3,4,5. Satırlar; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 110.

[85]Tonyukuk I, kuzey, 2-5, M. Ergin, s. 56-57; Kafesoğlu, *gös., yer.*

Fakat, tam bu sırada Kapgan'ın hatununu ölümü, onun geri dönmesine yol açtı[86]. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Ch'i-tan isyanının bastırılmasından ve Çin'deki Türk boylarının geri dönmesinden sonra, Kapgan Kagan'ın şöhreti ve gücü daha da artmıştı. Bu arada İmparatoriçe Wu, kagana özel "İlteriş Büyük Ch'an-yü ve Milli Davasında Başarılı Kagan unvanlarını takdim ettiğini bildirmek için elçi gönderildi[87]. Bu unvanın Kapgan'a verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti onun yanına ulaşmadan, 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldırdı[88].

Bu mevkileri muhafaza etmekte görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Ahali yağmalanmış, bir çoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai mağlup olmuştu[89].

T'ang hanedanının imparatoriçesi tahtı ele geçirişinden sonra devletin önemli mevkilerine kendi aile fertlerini getirmeye çalışıyor, asıl imparatorluk ailesi olan Li'leri uzaklaştırmak için çaba sarfediyordu. Bunda da epey başarılı olmuştu ki; gerçek hanedandan sadece iki çocuk kalmıştı. Bu durum Kapgan Kagan tarafından dikkatle takip edildiğinden kısa zamanda Gök-Türkler ile Çin arasında büyük mücadelelere yol açacaktı. Tabii ki, Kapgan kendi ülkesi ve milleti menfaatine bir şeyler kazanmayı tasarlıyordu.

Söz konusu fırsatı değerlendirmek için Türk hükümdarı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi göndererek, kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı ve müteffik olmayı teklif etti. Kapgan evlilik teklifinin yanında çok önemli isteklerde bulunmuştu. Onun asıl arzusu Gök-Türk devletinin fetret devrinden sonra Çin'in eline geçen ve onlar tarafından valilik haline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) toprakları tekrar devletine bağlamaktı. Üstelik Gök-Türk devletinin sınırları içinde yüz elli yıldan fazla yaşayan Soğdları[90] da geri istiyordu. Diğer taraftan Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk boylarını da talep ediyordu. Hatta ekin

[86]Tonyukuk I, kuzey,7.

[87]Gönderilen elçi Yen Chih-wei'dir. Ancak onun her iki yıllıktaki biyografileri bu olaydan bahsetmemekte, sadece bu dönemin meşhur diğer elçisi T'ien Kuei-tao'nun CTS 185A ve HTS 197'de bulunan biyografilerinde adı ve gönderilişi zikredilmektedir; bkz. Taşağıl, s. 310,317,318.

[88]CTS 194A ve HTS 215A *gös, yerler*.

[89]HTS 4, s. 97 ve 215A, s. 6095; Bu konuda CTS'de bilgi bulunmamaktadır.

[90]Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Pulleyblank, Sogdian Colonies inner Mongolia, *T'oung-pao*, 1952, XLI, s. 317-356; Klyaştorny, s. 96-97.

tarlaları için 100 bin ölçek[91] darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istemişti[92].

Kapgan Kagan'ın Çin'den istekleri ve Çinlilerin, buna karşı aldıkları tavrı, Çinli elçi T'ien Kuei-tao'nun biyografisinde bulabilmekteyiz. Yen Chih-wei'in biyografisinde de epey malumat vardır; ancak T'ien Kuei-tao'nun raporları daha zengin ve önemlidir. Kapgan'ın istekleri Çin sarayında uzun uzun müzakere edildi. Neticede İmparatoriçe Wu ve baş vezir Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından mümkün olamayacağına karar verdiler. Bunu kagana bildirmek için Harem Ziyaretleri Müdürü unvanlı T'ien Kuei-tao elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kagan çok kızarak, elçiye ağır hareketlerde bulundu ve arkasından öldürmek için onu tutukladı. Fakat, bu sırada Gök-Türk devlet adamlarından Tonyukuk (A-shih-te Yüan-chen)[93] elçiyi öldürmenin Gök-Türk - Çin münasebetleri açısından iyi olmayacağını söyleyerek, onu bu fikrinden vazgeçirdi. Hadisenin bu şekilde neticelenmesinden telaşa kapılan Çinli devlet adamları Yao Shou ve Yang Tsai-ssu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini imparatoriçeye tavsiye ettiler[94].

Kapgan'ın istediği Gök-Türk ve Soğdlu aileler kuzeye geri gönderildi. Öte yandan tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollanması üzerine Çin elçisi T'ien Kuei-tao geri dönmek üzere serbest bırakıldı. Sadece bu elçinin biyografisinde olan bir kayda göre dönüşü sırasında ona merasim yapılmıştı[95]. Kapgan'ın kızıyla evlenecek kişi olarak da İmparatoriçenin ailesinden biri olan Wu Yen-hsiou seçildi. Daha önce Gök-Türk ülkesine giden, tercübeli Yen Chih-wei de adı geçen prense yardım etmek için vazifelendirildi. Bu vazifeye tayin edilmesinden dolayı Yen Chih-wei'e "Ayin Bakan Yardımcılığı" rütbesi tevcih edilmişti (698 yılı 7. ay)[96]. Heyete askeri vazifeli olarak P'ei Huai-ku da ilave edildi.

Kapgan'ın kızını gelin almak için yola çıkan Çinli heyet, Karakum (Hei-sha)'da bulunan güney Gök-Türk merkezine vardı. Çinli heyet Kapgan'ın

[91]Darı miktarı kaynaklarda farklı bildirilmiştir: CTS, 40 binden fazla shih (bir shih 41 kg); HTS 100 bin hu (bir hu 21,5 ölçek).

[92]CTS ve HTS'deki imparatorlar bölümü bu hadiselerden bahsetmiyor. Bu konu için ayrıca bkz. Ö. İzgi, "Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile ticareti", *İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978, s. 101.

[93]Tonyukuk ile A-shih-te Yüan-chen'ın aynı kişi olduğu konusunda bkz. M. Mori, "A-shih-te Yüan-chen ve Tonyukuk, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-93.

[94]Bu olaylar hakkında imparator bölümleri hariç konuyla ilgili bütün diğer Çince kaynaklarda bilgi vardır.

[95]CTS 185A ve HTS 197.

[96]Bu olayın en iyi teferruatı CTS 77 ve HTS 100'de kayıtı bulunan Yen Chih-wei'in biyografilerinde mevcuttur.

huzuruna çıktığında, kagan onlara "Benim kızımın Göğün oğlu Li sülalesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden birisi ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun)soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var, Ben şimdi askerlerimle üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim" dedi[97].

Sonra prens Wu Yen-hsio ve yanına gelmiş olanları tutukladı. Refakat gayesi ile gelmiş olan Ayinler Bakan Yardımcısı Yen Chih-wei'i Çin Kagan'ı ilan etti.

4 - Çin'e Karşı Düzenlenen Yeni Akınlar

Daha sonra ilan ettiği Çin kaganıyla beraber, maiyyetine yüz bin kişi alan Kapgan, Çin kaynaklarının tabiri ile aniden Çin'e saldırdı (698 yılı 7. ay). İlk önce hücum ettiği yerler Ching-nan, P'ing-ti ve Ch'ing vs. ordularının mevzilenmiş olduğu bölgelerdi. Bu arada Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse yanındaki beş bin askerle Gök-Türklere teslim olmak zorunda kalmıştı[98]. Bunu tabiken Kapgan, Kuei ve Tan eyaletlerini de yağma etti[99].

Bu Gök-Türk hücumlarına karşı, Çin İmparatoriçesi yeni önemler almak zorunda kaldı; imparatorluk ailesi işlerine bakan memur Wu Chung-kuei, "T'ien-ping orta ordusu kumandanı", sağ ihtişamlı muhafız alayları generali Sha-t'o Chung-i'yi T'ien-ping doğu ordusu kumandanı olarak tayin edip, 300 bin askerle Gök-Türk ordusuyla savaşmak üzere yola çıkardı. Sağ muhafızları büyük generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunu 150 bin kişi ile idare etmekle görevlendirilmişti. Fakat, yine de neticede 100 bin kişilik Gök-Türk ordusuna, 450 bin kişi ile karşı koymaya çalışan Çin ordusu başarılı olmadı. Çünkü Kapgan, ordusuyla beraber tekrar Heng-you bölgesinden girip, Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Bu eyaletin valisi Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakları yakıp, yıktılar. Neticede bölgedeki köyler bomboş kalmıştı.

İlerleyen Gök-Türk ordusu karşısında hiçbir şey yapamayan İmparatoriçe Wu, Kapgan'ı yok etmek için başka yollara baş vurmaya başladı. Bundan dolayı Kapgan'ı öldürene prens unvanı vereceğini ilan edip, onun unvanını da Başı Kesik Çor (Chan-ch'o) olarak değiştirdiğini bir fermanla açıkladı. Bilindiği gibi

[97]CTS 194A, sb 5169; HTS 215A, s. 6046.

[98]Bu olayın kesin tarihi sadece imparatorlar bölümlerinde kaydedilmiş bkz. CTS 6, s. 127; CTS 194A, s. 5169; ".. . Ching-nan ordusu idarcisi Yü-ling muhafızları generali Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu.. . "; HTS 215A, s. 5046: ".. . Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu.. . "

[99]CTS bu konuda yağma ettiğini, HTS kuşattığını kaydetmektedir. CTS gös. yer: "Aniden Kuei ve Tan eyaletlerini yağma etti.. . "; HTS gös. yer: ""... Kuei ve T'an şehirlerini kuşattı.. . "

daha önce Kapgan, Çinliler tarafından Mo-ch'o (Beg Çor) diye anılıyordu. Hücumlarına bütün hızıyla devam eden Kapgan, Chao eyaletini kuşatarak, baskı altına aldı. Buranın vali yardımcısı T'ang Po-jo, kalenin etrafını çevirerek müdafaa etmeye çalıştı ise de Gök-Türkler kalenin içine girerek vali yardımcısı Kao Juei'i öldürdüler. T'ang Po-jo, Gök-Türklere teslim olmak zorunda kaldı[100]. Arkasından Hsiang eyaletine giren Kapgan, burayı da yağma etti.

Çin içlerine doğru Gök-Türk akınları bütün şiddetiyle devam ederken artık imparatoriçeyi T'ang hükümdarı olarak tanımayan Kapgan, Yen Chih-wei ile beraber Gök-Türk ülkesine gelmiş bulunan Çinli memurlara rütbelerine göre üçüncü ve beşinci derecelere ait Çin unvanları ile bu derecelerdeki Çinli memurların giydiği elbiseleri verip, Çin'e geri gönderdi. Gayesi, Çin'e hakim olduğunu göstermekti. Ancak, İmparatoriçe bu elbiselere el koyup, memuriyet derecelerini de geçerli saymadı. Bu arada Kapgan, Çin imparatoriçesine bir mektup göndererek, şu sebepleri ileri sürerek onu: Tohumluk olarak gönderilen darılar aslında pişmişti; hediye olarak verilen altının ve gümüşün ayarı çok düşük idi; yukarıda da söylediğimiz gibi Çinli elçilere verilen elbiselere el konulmuştu, nihayet kızı bir hanedan prensi ile değil de İmparatoriçenin ailesinden biri ile evlendirilmeye kalkışılmıştı şeklindeki ifadelerle suçladı. İşte, bu sebeplerden dolayı yeniden Çin'e saldıracağını ve Ho-pei bölgesini ele geçireceğini ilan etti. Bu arada Yen Chih-wei'in Gök-Türk ülkesine gelişi sırasında ona askerleriyle refakat etmiş olan Çinli general P'ei Huai-ku'ya vezirlik teklif etti ise kabul ettiremedi. Bunun üzerine onu hapse attırarak öldürmeye karar verdi. Fakat, adı geçen general gizlice kaçarak, Çin'e geri döndü[101].

5 - Çin'de Veliaht Değişikliği

Gittikçe artan Gök-Türk baskı ve akınları neticesinde şaşkına dönen İmparatoriçe Wu, daha evvel pasif vazifeye tayin ettiği T'ang hanedanına mensup şehzade Chung Tsung'u merkeze çağırarak, ona aktif bir vazife tevcih etti. Bu vazife Sarı Irmağın kuzeyinin baş kumandanlığı idi. Bir bakıma Kapgan Kagan, bu vesile ile T'ang hanedanlığının bir başka ifade ile Çin tarihinin en

[100]Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 188), aslında kaydedilmiştir; bkz. CTS 194A, s. 5169 ve HTS 215A, s. 6046.

[101]P'ei Huai-ku'nun biyografisi HTS 197-10a: "Yen Chih-wei, Gök-Türklere elçiliğe gittiği zaman, Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti. Kapgan, Yen Chih-wei'i Çin kaganı ilan ettiği zaman, Huai-ku'yu da idaresi altına almak istedi. Fakat, Huai-ku, onun önünde eğilmek istemedi. Bunun üzerine tam öldürecek iken Huai-ku durumu şöyle izah etti:" fedakarlığımdan dolayı öldürmek istiyorsanız öldürün". Neticede kagan öldürmekten vazgeçerek hapse arttırdı. Ölümü beklerken hastalandı. Dağların vadilerin arasından kaçarak Ping eyaletine vardı.. . ". Chang Jen-t'ang kaçış olayının CTS ve HTS'de bulunmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 193) yukarıdaki metinde görüldüğü gibi olay kaydedilmiştir.

parlak hanedanının yok olmasını önlemiş oluyordu. Daha sonra iş başına geçecek olan T'ang şehzadeleri yaklaşık iki yüz yıl daha imparatorluğu yöneteceklerdir.

Her yönüyle çok hızlı gelişen Gök-Türk akınlarını, sözde veliaht da durduramadı[102]. Çin'de gelişen bu olayı çok yakından takip eden Kapgan, daha yeni Çin ordusu daha hareket etmeden Chao ve Ting eyaletlerinin her tarafını yağma edip kadın-erkek 80-90 bin kişiyi ele geçirdi. Sonra Wu-huei-tao denilen askeri bölgeyi de geçerek geri döndü. Çin kaynakları bu olayı anlatırken Kapgan'ın "neticede başarılı olmadığını ifade etmektedir". Fakat, yukarıda da açıkça görüldüğü gibi asıl hedefine ulaşan Kapgan, hemen hemen bütün kuzey Çin'i istila etmişti. Üstelik generaller Sha-t'o Chung-i ve takviye orduları kumandanı Li To-su, Gök-Türklere karşı savaşmak üzere görevlendirildilerse de gerekli cesarete sahip olmadıklarından Kapgan'ın karşısına çıkmaktan çekinmişlerdi[103].

Sadece Ti Jen-chie, bu sırada geri dönmekte olan Gök-Türk ordularını 100 askerle takibe çıkmış, yine kaynakların ifadesine göre hiçbir netice elde edemeden geri dönmüştü.

Yukarıda görüldüğü gibi T'ang hanedanlığına bağlı ardı ardına büyük darbeler indiren Kapgan, kuvvetini ve şöhretini çok fazla artırmıştı. HTS, Kapgan'ın gücünü tarif ederken, artık I. Gök-Türk devletininki kadar olduğunu bildirmektedir[104]. Devletin toprakları doğudan batıya 10 bin li (5670 km.) emrindeki askerin mevcudu 400 bin idi[105]. Bu arada Gök-Türklere sığınmış olan Yen Chih-wei, Kapgan'ın serbest bırakmasıyla Çin'e geri döndü[106]. Fakat, kendisini affetmeyen İmparatoiçe Wu, onu ve bütün ailesini öldürerek cezalandırdı (689 yılı 10. Ay)[107].

[102]CTS 194A, s. 5169: "İmparatoriçe Lu-lu prensini veliaht ilan etti ve Sarı nehrin kuzeyinde harekat ordusunu başkumandanı tayin etti. Ordu başarılı olmadı.. . "

[103]HTS 215A, s. 6046: "Daha hareket etmeden Kapgan bunu duydu ve Chao ile Ting eyaletlerine saldırıp, 80-90 bin kişiyi ele geçirdi, hepsini sürülerini, altın ipekli kumaşlarını, kızlarını, oğullarını, hepsini alıp gittiler. Bütün generaller arzu etmelerine rağmen savaşmaya cezaret edemediler. Sadece Ti Jen-chie, askerleriyle takip etti. Fakat, başarılı olmadı.

[104]HTS 215A, s. 6046: "Çin'e karşı kazandığı zaferlerden büyük gurur duyuyor ve daha fazla ihtiraslar besliyordu. Chieh-li ve diğerlerinin zamanındaki gibi kuvvetlenmişti. Topraklarının genişliği 10 bin li idi. Bütün yabancı kavimler onun emirlerini dinliyordu.. . "

[105]Askerlerin sayısı sadece TCTC 206, 2009a'da bulunuyor; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 150

[106]Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyorsa da (bkz. s. 188), CTS 6, s. 128 ve HTS 4, s. 99 Yen Chih-wei'in dönüşünden bahsetmektedir.

[107]CTS 77, 5a; HTS 100, 8a.

6 - Kapgan'ın Yeni Bir İdarî Teşkilatlanma Yapması

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök-Türk ülkesi içinde bazı idari değişikliler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök-Türk devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devletine dönüşmüştü. İşte, ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kagan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kagan" unvanıyla vazifelendirdi. (Diğer adı Bögü, Çince Fu-chü). Böylece kendisini kaganlar kaganı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kagan, aynı zanamda Ch'u-mi-k'un gibi 10 kabile (On Ok) lerin reisi de olmuştu. Öte taraftan Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı).

7 - Batı Yönünde Askerî Harekât

Gök-Türk Devleti'nin en büyük düşmanı olan Çine karşı doğuda zaferleri devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kagan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu Altay Dağlarının aştı, Cungarya (Yarış ovası)'ya vardıktan sonra Bolçu (Urungu gölünün güney-batı kıyısında)'da Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı[104]. Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar[105]. Daha sonra Gök-Türkler akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı[108].

Bu arada Bilge, 700 yılında Tangut'lar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti[109].

8 - Yeniden Çin'e Yöneliş

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kagan ülkesine geri döndü[110]. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere baş vurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)[111], Ling-wu bölgesi harekat ordusu kumandanı

[104]Kül Tegin, doğu st 18-19; Bilge, doğu st 16; Tonyukuk I, batı st. 3.

[105]Kül Tegin, doğu st 21; Bilge, doğu st 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941,s. 283vd.

[108]Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111.

[109]BK,D,24.

[110]CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

[111]Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

ve An-pei bölgesi büyük genel askeri valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusu Bilge ve Kül Tegin'in de katıldığı bu seferde Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur[112]. Fakat, başarılı olmayan bu generaller geri dönünce akınlarını tamamlamış olan Gök-Türk ordusu kendi topraklarına ulaştı (701).

9 - Tonyukuk Batıda

Bu sıralarda batıdaki Gök-Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti[113]. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök-Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehr'in Kızılkum çölüne daldı. İnel Kagan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi[114]. Ek-Tağ'ı da geçen Gök-Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı)[115].

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkamaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök-Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı[116].

703 yılına gelindiğinde Gök-Türk kaganı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak, bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe,

[112]BK,D,25 KT,D,31.

[113]Kafesoğlu, *gös, Yer.*

[114]Chavannes, aynı eser,s. 67.

[115]R. Giraud, L'Empire de Turc Celestes, harita 4.

[116]HTS 215A, s. 6047: "... Ertesi yıl, Yen ve Hsia'ya hücum edip 100 bin at ve koyun yağma etti. Shih-ling'e saldırdı. Arkasından Ping eyaletini muhasara etti. Yung eyaleti valisi Hsie Chi-ch'ang, Shan-tung'a özel elçi olarak gidip, büyük elçi üzerine aldı. Ts'ang, Yin, Yu, İ, Heng, Ting, Kuei, T'an ve P'ing gibi dokuz eyaletin ordularını idare ederek boynuz gibi oldular; ayrıca Hsiang Wang, An-pei bölgesi harekat ordusu baş komutanı oldu ve bütün orduları teftiş etti. Ordular ilerleyemediler. Gök-Türkler tekrar Tai ve Hsin'e saldırdılar. Eskiden olduğu gibi ahaliyi öldürüp yağma yaptılar.

bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı[117]. Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kagan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyuduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, imparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk)'de Gök-Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkanı üç sıra halinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök-Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök-Türk devletinin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Gök-Türk elçisine bir çok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Gök-Türk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı[118].

Bu arada Gök-Türk devletine karşı isyan eden Basmıllar tekrar hakimiyet altına alındı[119].

10 - Çin'de Taht Değişikliği ve Bunun Gök-Türkleri Etkilemesi

Çin'i yaklaşık yirmi yıldan beri idare eden İmparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a terketti (705). Bu suretle Gök-Türk-Çin münasebetlerinde yeni bir devir açıldı. Çünkü tahta yeni geçen Çin imparatoru farklı tutum içindeydi. Bunun üzerine tekrar hücuma geçen Kapgan, Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı (706 yılı 2. Ay)[120]. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök-Türk ordusuna karşı koymaya çalıştı ise de Çin generallerinin hepsi yenilip, geri çekildiler. Söz konusu savaşlarda Bilge'de önemli rol oynadı[121]. Bu savaşlar sırasında ölen insanların sayısı hakkında Çin yıllıkları CTS ile HTS farklı bilgiler vermektedir. Aynı sırada Çin'de büyük kuraklık oldu. CTS 194A, 6 binden fazla insan'ın öldüğünü kaydederken, HTS 215A, bu rakamı birkaç 10 bine çıkarmaktadır[122]. Aynı ay içerisinde başka bir

[117]W. Erberhard, *Çin Tarihi*, s. 209'daki imparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaşmayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

[118]Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.

[119]Bilge, doğu st 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.

[120]CTS 7, s. 143, Gök-Türklerin saldırı tarihini aynı yılın 12. Ayı olarak belirtirken Çin ordusunun kaybını da 30 bin olarak bildirmektedir.

[121] BKD 26 KT D 32-34.

[122]CTS 194A, s. 5170: "Chung-Tsung tahta geçti. Kapgan, tekrar Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla karşı karşıya gelip, uzun süre savaştı. Subaylar yenilip geri döndüler. 8 binden fazla kişi öldü. Arkasından Yüan ve Huei gibi eyaletlere saldırdı. Lung-you'yu yağma edip, 10 binden fazla koyun ele geçirip gittiler. Sha-t'o Chung-i görevinden alındı. "

koldan Yüan ve Huei gibi eyaletlere giren Gök-Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli general Sha-t'o Chung -i görevinden alındı.

Gök-Türk saldırılarından iyice yılan Çin'in yeni imparatoru, daha önce kabul edilmiş olan evlilik teklifini reddetti. Üstelik Kapgan'ı öldürene prens ve büyük generallik rütbelerinden birini tevcih edeceğini ilan etti. İmparatorun bu sırada aldığı karşı tedbirlerden biri de CTS'de belirtilip, HTS'de işaret edilmeyen "imparatorun bütün memurlara Gök-Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmesidir[123]. Bu emir bundan sonra gelişen Gök-Türk tarihi içinde çok önemli rol oynayacaktır. Çünkü birbiri ardına planlar hazırlayan Çinli devlet adamları; Gök-Türklerin güneye akın yollarını kesmek için üç tane Shou-chiang-ch'eng (teslim alma kalesi) kurulmasını, General Sha-t'o Chung-i'nin korkak olduğu için görevden alınmasını, diğer kumandanlara mükafat verilmesini, sınır boylarındaki valilerin çok dikkatli seçilmesini, askerlerin çoğaltılıp, gerekli levazımatın yığılmasını imparatora tavsiye ederek, Gök-Türklere karşı, sefer yapılmasını, ancak daha önce Gök-Türk ülkesi içinde müsait durumun yaratılmasını, öte taraftan kazanılacak süre içerisinde onlara karşı savaşacak ordunun eğitimi fırsatının elde edilebileceğini, diğer taraftan çok geniş çapta bir sefer açılabilmesinin mümkün olacağını bildirdiler.

Evlilik teklifinin reddedilmesine çok kızan Kapgan, Gök-Türk Devleti içerisinde yakaladığı resmi memur sıfatlı Çinli Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. Bu şahıs her ne kadar Liu Mau-tsai tarafından elçi olarak gösterilmekte ise de[124] yıllıklar söz konusu hadiseyi anlatırken genelde kullanılan elçi kelimesinden farklı olarak seyahat eden resmi görevli kişi anlamına gelen kelimelerle yazmışlardır[125]. Bu da bizi ister istemez adı geçen kişinin casus olduğu konusunda bazı düşüncelere sevk etmektedir. Bahis konusu tarihten sonra (705) Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanların çıkmış olması, az önce söylediğimiz gibi CTS'de uzun uzun anlatılan bir raporun imparatora sunulması ve adı geçen şahsın casus olduğu konusundaki tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

HTS 215A, s. 6945: "... Chung Tsung tahta geçtiğinde, Kapgan, Wu-sha kasabasına saldırdı. Neticede Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla savaştı, kazanamadı, birkaç on bin insan öldü. Arkasından Gök-Türkler, Yüan ve Huei gibi eyaletlere girip çok miktarda at ve koyun ele geçirdiler..."

[123]Lu Pu adlı vezirin hazırladığı rapor CTS 194A, s. 5170,5171'de kayıtlıdır. Bu vezir Çin tarihinin ilk devirlerinden itibaren misaller vererek alınması gereken önlemleri imparatora anlatmıştır. Söz konusu raporda özellikle Hunlar ile ilgili misaller çok çarpıcıdır.

[124]Bkz. Liu,I,s. 406,407.

[125]HTS 215A, s. 6047; ".. . Kapgan, Hung-lu-ch'ing unvanlı resmi vazifeli memur (hsing-jen) Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü.. "

707 yılının 5. Ayında "Sınır Muhafızları Generali" rütbeli Chang Jen-tan, Shuo-fang bölgesi baş kumandanı oldu. Kendisine kuzey sınırlarının savunması vazifesi verilmişti[126]. Ertesi yıl Çinliler, Sarı nehrin kuzeyinde daha evvel yabancıların gelip, Çin ile münasebet tesis ettiği veya teslim olduğu üç kale-şehrin inşasına, eski olanların da tamirine başladılar. Gök-Türk hücumlarının gelmesi muhtemel yollara yığınaklar yapılıp barikatlar kuruldu. Çinliler bu şekilde Kapgan'ın güneye saldırı yollarını tıkamayı tasarlamışlardı. Bundan sonra T'ang Hsiou-ching, sınırları koruma kumandanı olarak, söz konusu mevzilere yerleşti[127].

708 yılının 11. Ayında batıdan da bazı Gök-Türk birliklerinin Çin'e girdiğini görmekteyiz. Bu esnada batıdaki Gök-Türklere gönderilen Feng Chia-ping adlı kişi de öldürüldü. Aslında Türgişlere gönderilmiş adı geçen şahsın da casus olma ihtimali kuvvetlidir[128]. Diğer taraftan An-hsi askeri valisi Çinli kumandanı Niou Shih-chiang ile Türgişler, Hou-shao kalesinde savaştılar, mağlup olan Çinli vali öldürüldü[129].

11 - Boyların İsyanı

Gök-Türk devletine karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çiklerin Kem-İrtiş arasında, Azların Isık Gölünün batısında 709 yılında itaat altına alındığı Bilge Kagan kitabesinden anlaşılmaktadır[130]. Bu sırada Gök-Türk ordusunu Bilge Şad idare etmişti.

Aynı sıralarda Çin'in imparator değişikliğine sahne olduğunu görüyoruz. Chung Tsung ölünce, Juei Tsung onun yerine tahta geçti. Bu imparatorun tahta geçişinin ilk yılında Kapgan, tekrar Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla müttefik olmak istedi (711 başları). Fakat, bu defa bir Çin prensesini hatun olarak almak istiyordu. Kapgan'ın teklifi Çin sarayında müzakere edildi. Neticede Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan (Altın dağı-Altay dağları) prensesi unvanı verilerek Gök-Türklere gönderilmesine karar verildi. Evlilik teklifinin kabul edilmesinden memnun olan Kapgan, oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere Çin sarayına gönderdi. Bu Tegin, Çin sarayına vardığında kendisine yüksek generallik rütbelerinden biri tevcih

[126]Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 107'de bulunmakta olup, diğer kaynaklarca zikredilmemektedir.

[127]T'ang Hsiou-ching'in gönderilişi ve sınırlara yerleştirmesi sadece HTS'de kayıtlıdır. CTS'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

[128]Bu saldırı ve diğer ilgili hadiseler yalnız HTS 4, s. 110'da zikredilmiştir. Diğer kaynakların hiç birinde malumat yoktur.

[129]HTS, gös. yer.

[130]Doğu, s. 26; ayrıca bkz. Kafesoğlu, s. 112.

edildi[131]. Artık Çin'e karşı yumuşak bir politika izlemeye başladığını gördüğümüz Kapgan'ın Çin'e karşı tavır değişikliğinin sebebi hiç şüphesiz aşağıda bahsedeceğimiz üzere ülkesinde sık sık isyanların çıkması idi.

"Altay Dağı (Chin-shan)" prensesinin Gök-Türk ülkesine gönderilme işinde refakatçı olarak Ho Feng-yao tayin edildi. Gelini götüren heyet, Gök-Türk topraklarına girdiğinde Kagan da onları karşılamak için bir elçilik heyeti göndermişti. İki heyet yolda karşılaştıklarından, Gök-Türk heyetinin başkanı, Ho Feng-yao'ya prensesin T'ang hanedanına mensup olmayışından dolayı kızdı. Daha sonra Ho Feng-yao ve yanındakiler, Kapgan'ın bulunduğu yere ulaştılar. Hediyelerin çok sayıda oluşu, elçilerin iyi reverans yapışlarını gören Kapgan, prensesin gerçek olmayışına aldırmadı. Üstelik Çin ile iyi münasebet tesis etmeyi de kabul etti[132]. Aslında Kapgan'ın yumuşamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz o sıralarda Bayırku ve Türgiş isyanlarının çıkması dolayısıyla devletin içerde çok zor kalması idi[133].

Bu sıralarda Sung Ch'üan, T'ang Hsiou-ching gibi birkaç Çinli general aslen Moğol boylarından olup, Gök-Türklere tabi Hsi'ler ile Ling-hsing'de savaşırken esir düştüler (710 sonları). Daha sonraları Hsi'ler tarafından Gök-Türklere teslim edilen bu generaller öldürüldü. Bundan sonra bölgeninin Sınır Muhafızlığı kumandanlığı görevi Kuo Yüan-chen'a verildi. Kısa süre sonra Juei Tsung'un tahttan uzaklaştırılıp, yerine Hsüan Tsung'un geçmesiyle yine Çin'de imparatorluk değişikliği olmuştu. Bu imparator tahta geçer geçmez daha evvel Gök-Türklere yapılmış olan evlilik ittifakını reddetti. Çin'e karşı eski atak ve üstün durumu devam etmeyen Kapgan, ülke içindeki isyanlarla meşgul oluyordu. Bu isyanlardan Orhun Abidelerinde açıkça bahsedilmektedir. 710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler[134]. Aynı yıl Tola Irmağı civarında yaşayan Bayırku'lar, Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı[135]. 711 yılında Türgişler isyan edince, Orhun Yazıtlarının ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ke öldürüldü[136]. Arkasından Bars Beg, Türgiş Kaganı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkand'a sefer tertip edildi[137]. 703'te Beşbalık halkının daveti üzerine bu şehir üzerine yürüyen Bilge düşman-

[131]Generallik unvanının Çincesi, Hsia-wei-yüan-wai-ta-chiang-chün;dür. HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinde rehine olarak gönderildiği zikredilmiştir.

[132]Bu konu hakkındaki bilgiler yani prensesin gönderilmesi sadece HTS 123'te bulunan Ho Feng-yao'nun biyografisinde bulunmaktadır.

[133]Bkz. Kafesoğlu, s. 114.

[134]Kül Tegin, doğu, 35,36; bilge, doğu,26-27; ayrıca bkz. Giraud, s. 175.

[135]Kül Tegin, doğu, 34; Liu,I, s. 169.

[136]Bilge, doğu, 28; Kül Tegin, doğu,37-38.

[137]Bilge, doğu, 39.

ları (muhtemelen Basmıl) yenip, şehir halkını kurtardı. 713 yılında Karluklar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş (Tamır ırmağının doğduğu yer)'ta mağlup edildiler. Muharebede yenilen Karluklar kaçarak Çin'e sığındılar[138].

714 yılı 2. ayda[139] İnel (İ-nie) Kagan, T'ung-e (Tonra) Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi, süvarileriyle beraber Pei-t'ing (Beşbalık'ın kuzeyi)'e saldırdılar. Kuşatma sırasında kalenin yakınına sokulan T'ung-e Tegin öldürüldü. Bu başarısız hadise üzerine Huo-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Yanına karısı ve oğullarını alıp, Çin'e gitti ve teslim oldu. Bundan çok memnun olan Çin imparatoru, İltebere "bol Muhafızları Büyük Generallığı"ile Yen-shan bölgesi prensliği, karısına da Altay dağı Chin-shan prensesi unvanı verildi. Diğer taraftan kendilerine 10 tane kadın köle, 10 at ve 5 bin top ipek vb. hediyeler sunulmuştu[140]. Aynı yılın üçüncü ayında Chi-hsi bölgesi vergi memuru A-shih-na Hsien, Türgişlere saldırıp, reisleri Tou-tan'ı ele geçirdi[141].

Kapgan tarafından T'ang hanedanının merkezine ikamet etmek için gönderilmiş olan Yang-wo-chih Tegin, Çin'de öldü[142]. Çin imparatoru bir ferman yayınlayarak, hanedana akraba ailelerden en az üç kişinin ölen Tegin'in ailesini ziyaret edip, taziyetlerini sunmalarını emretti. Ölümünden sonra ailesinin iyi davranışlara mazhar olması, aslında onun Çin'de bulunduğu sırada bir rehine gibi değil, aksine gayet itibarlı şekilde yaşadığını göstermektedir.

Gök-Türk Kaganı Kapgan, tekrar Çin'e elçi gönderip evlilik yolu ile akrabalık teklifinde bulunduğu ise de imparator kabul edilip, etmediğini bildirmedi. Diğer taraftan Çin kaynaklarının ifadesi ile onun olağanüstü başarılarından korkan" Moğol kabileleri Ch'i-tan ve Hsi'ler de Gök-Türk yüksek hakimiyetini tanıyıp, Kapgan'a bağlandılar[143]. Kaynakların ifadesine göre Gök-Türk ordusunun sayısı dışarıda bütün gailelere rağmen 400 bin kişiyi bulmuştu. Bir başka deyişle bu kadar yay çekene sahipti. Fakat, Kapgan'ın halkını çok sert idare etmek gibi büyük bir hatası vardı. Zaten çok yaşlanmıştı. İşte bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe arttı. On kabile (on-ok)nin Sol Tu-lu boylarının Beş Çor'u, Sağ Kanat Beş Nu-shih-pi'lerin Beş Erkini hep beraber Çin'e müttefik olmak için teklifte

[138]Kafesoğlu, aynı yer.

[139]Kesin tarih için bkz. Chang Jen-t'ang, s. 165-166.

[140]CTS 194A,s. 5172; HTS 215A, s. 6048.

[141]Bu bilgi sadece HTS 5. s. 123'te kayıtlıdır: "3. Ayda Chi-hsi vergi memuru A-shih-na-hsien, Batı Gök-Türk (Türgiş), Tou-tan'ı ele geçirdi.. "

[142]Tegin'in Çin'de ölümünden CTS'de bahsedilmiş iken HTS'de zikredilmiştir.

[143]Aslında bu konuda HTS biraz farklı bahsetmektedir; 215A, (s. 6048): ".. Kapgan, Ch'i-tan ve Hsi'ler sert bir şekilde itaati altına aldı.. "

bulundular. Karluklar gibi diğer birkaç Türk boyu da Çin'e vassal olmak için başvurdular (715 yılı 4. Ay). Çinliler bu tekliflerin hepsini kabul etti. Ancak, kendileri için çok önemli stratejik mevkilerde Gök-Türk ülkesi sınırları içerisinde oturmalarını istedi[144]. T'ang imparatoru böylece Gök-Türk devletini içerden daha iyi yıpratabilme fırsatını elde edecekti. Ortaya çıkan yeni durum karşısında İmparator Hsüan Tsung, bazı yeni tedbirler de aldı; Çin'e yeni bağlanan kabileleri daha iyi pasifize edebilmek için teşkilatlarını yeniden düzenledi.

Bu hadiseler üzerine Kapgan, Karluk ve diğer boylara defalarca saldırdı. Çin imparatoru da buna karşı bütün vali ve kumandanlarına iki koldan isyancı Türk boylarını desteklemelerini emretti. Diğer taraftan tedip edilen boylar arasına Azlar ve İzgiller de katıldı (715)[145]. Aynı yılın baharında Kapgan'ın Dokuz Oğuz seferi sırasında yenilen Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı[146].

Ardı arkası kesilmeyen isyanlar neticesinde Gök-Türk devletinin gücü oldukça zayıfladı. Bu durum Gök-Türk tabiyetinde olan yabancı kavimlere de tesir etti. T'u-yü-hun'lar, Kao-li (Kore)'lerin bir kolu olup aynı zamanda Kapgan'ın damadı Kao Wen-chien vb. bir çok Gök-Türk vassalı gidip, Çin'e bağlandı[147]. Çin'e sığınanların hepsine özel yüksek Çin unvanları tevcih edilip, generallikler ve düklükler verildi[148]. Gök-Türklerden kopmalar bununla da kalmadı Kapgan'ın damadı A-shih-te-hu-lu aniden Çin'e gitti ve T'ang hanedanına tabi oldu[149]. Gök-Türk hükümdarı ise ülkesinde çıkan isyanları bastırmaya devam ediyordu. Reisleri A-pu-ssu olan Dokuz Kabile'ye (Oğuzlar) saldıran Kapgan, onlarla Chi-pei'de savaştı. Dokuz Kabile yenildi, insanlarını çoğu öldü Dokuz kabile grubuna dahil mağlup, Ssu-chieh (İzgil) ve diğer bazı boylar da Çin'e bağlandılar. Çin imparatoru bunların reislerinin hepsine idari unvanlar verdi. Bunun gayesi Kapgan'ın himayesinde bağımsız olmayan Türk boylarına, bu şekilde artık bağımsız olduklarını hissettirmek idi. Ancak, yine de kuzey sınırlarında bir sürü yeni önemler alarak, herhangi bir Gök-Türk saldırısına karşı teyakkuz halinde olmalarını emretti.

12 - Kapgan'ın Pusuya Düşürülmesi ve Ölümü

Çin İmparatoru Hsüan Tsung, Kapgan Kagan'ı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla Gök-Türk ülkesinde üç

[144]HTS 215A, s. 6048; CTS 194A, s. 5173.
[145]Kül Tegin, kuzey, 3-4.
[146]Kafesoğlu, s. 115.
[147]CTS gös. yer; HTS gös. yer.
[148]Bu bilgi sadece CTS'de kayıtlıdır (bkz. Gös. Yer.); HTS'de bulunmamaktadır.
[149]İmparatorun Gök-Türklere karşı diğer boylara tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

ayrı bölgede bulunan ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin ile daha önce müttefik olan, üstelik çeşitli Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Bu suretle yeniden taltif edilerek, Kapgan'a saldırmak için tahrik ediliyorlardı[150]. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçmişti. Çin müttefiki Bayırku'lar isyan edince, Kapgan üzerlerine yürüdü. Tola Irmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bir bozguna uğradılar. Ancak, Kapgan zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde çok az sayıda askerle geri dönerken Söğüt Ormanında savaş artığı Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe'nin[151] ani hücumuna uğrayarak öldürdü. Her iki yıllıktaki ifadeden anlaşıldığına göre casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, o sırada Bayırkuların yanında bulunuyordu. Bu şahıs Kapgan'ın kesik başını alıp, Çin başkentine götürdü (716 yılı 6. Ay).

24 yıl süren parlak zaferlerde dolu bir kaganlık dönemini çok hazin bir sonla kapayan Kapgan'ın yerine kendisinin daha evvel Küçük Kagan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kagan olarak tahta geçirdi.

[150]Çin İmparatorunun Gök-Türklere karşı diğer Türk boylarına tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

[151]Bu reisin ismi sadece CTS 1194A, s. 5173'de bulunmaktadır.

III

BİLGE KAGAN DEVRİ

1 - Kagan Olmadan Önce Bilge'nin Faaliyetleri

Bilge, 716 yılından sonra amcası Kapgan'ın ölümü üzerine yerine geçen İnel'in başarı gösterememesi neticesinde Kül Tegin tarafından yapılan bir ihtilal sayesinde kagan olabilmişti. Ancak, Orhun Yazıtlarında kendi adına ve kardeşi adına dikilen kitabelerde de anlattığı gibi devlete hizmeti daha on dört yaşında iken başlamıştı.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki diğer devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. Ancak, henüz sekiz yaşında iken babasını kaybetmişti. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi ile yetim kalırken töre uyarınca kaganlığı amcası almıştı[152]. Bulundukları siyasi faaliyetleri Kapgan Kagan'la ilgili bölümde değerlendirmiştik. Ancak, yine de Bilge'nin kendi ağzından anlattığı olaylara temas edebiliriz.

Babası ölüp amcasının kagan olduğu sırada Bilge, prens yani Tegin (Tigin) unvanını taşıyordu. 14 yaşına geldiğinde yani 697 yılında Tarduş halkı üzerine Şad olarak tayin edilmişti. Tarduşlar 647'den sonra iyice zayıflamışlardı. Her halde Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı dolaylarında yaşıyorlardı. Bu göreve tayininden sonra 716 yılında Kapgan'ın ölümüne kadar geçen 19 yıllık süre içerisinde doğuda Sarı Irmağa ve Shan-tung ovasına, batıda Demir Kapıya[153], Kögmen dağlarının kuzeyindeki Kırgız ülkesine toplam yirmibeş sefer etmişler, onlarla üç kez savaşmışlardı. Neticede devletliler devletsiz, kaganlılar kagansızlar kalmışlardı. Tonyukuk'un yüksek idaresinde Bilge, amcası kaganın oğlu İnel ile birlikte batı ordulaını idare edeceklerdi. 699 yılında Türgişlerin liderliğindeki bütün On-Ok halkı yaniden devlete bağlandı. Hatta hükümdarları Wu-chih-le ve yabgusu yakalanıp öldürülmüşlerdi. Bilge, Türgişlerin, Batı Gök-Türklerin devamı olması sebebiyle buna çok üzülmekte ve "Türgiş kaganı kendi Türküm bodunum idi. Bilgisizliği yüzünden bize karşı hatalı hareket ettiğinden Kaganları öldü, kumandanları, bakanları da beyleri de

[152]KT,D 16; Ayrıca bkz. Taşağıl, Kapgan, *Belleten*, 218, s. 53.
[153]R. Giraud, *L' Empire De Turcs*, harita, 4.

öldü. On Ok halkı ızdırap gördü" demektedir[154]. Bundan sonra Az'lar Kırgızlar yeniden düzene sokulmuşlardı[155].

Bilge, 700 yılında Tangut'lara doğru sefer etmiş, onları mağlubiyete uğratıp çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve bütün mal varlıklarını ele geçirmiştir[156]. 701 yılında Kapgan Kagan, Ordos bölgesine büyük bir akına kalktığında Kül Tegin'le beraber Bilge'de söz konusu sefere katılmıştır. T'ang hanedanı imparatorunun gönderdiği elli bin kişilik ordunun kumandanı Ong-Tutuk (Wei Yüan-chung) on altı yaşındaki Kül Tegin tarafından yakalanarak, Kapgan'a sunulmuştur. Bilge, o orduyu orada yok ettiğini söylemektedir[157].

703 yılında ise Bilge kendine akraba gördüğü Basmılların Iduk Kut unvanlı idarecisini kendine vergi vermediği için üzerine yürümüş ve yeniden vergisini toplamaya devam etmiştir[158].

705 yılında ise daha büyük bir düşmanla Çinli Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün) ile savaşıp, askerlerini orada öldürmüştü[159]. Ölen askerlerin sayısı on binlerce idi[160]. 26 yaşına geldiğinde yani 709 yılında daha evvel Tonyukuk tarafından isyanları bastırılıp devlete bağlanan Kırgızlar ve Çik'ler üzerine yürümek durumunda kaldı. Önce Yenisey'in kaynaklarından Kem Irmağını geçerek, onlarla Örpen adlı mevkide savaştı. Arkasından Az halkını tekrar itaat ettirdi[161]. Bir yıl sonra ise (710'da) Kırgız'lara doğru Kögmen Dağlarını mızrak batımı yerleri sökerek açmak suretiyle aniden Kırgızları uykuda baskına uğrattı. Songa dağlarında yapılan savaşta Kırgızların kaganı öldürüldü ve bölge tamamen zaptedildi. Aynı yıl Altay Dağlarını aşarak ve İrtiş Irmağını geçerek Türgişler üzerine yürüdü. Onları da uykuda bastı. Daha sonra Türgişlerin ordusu ateş ve bora gibi Bilge'nin üzerine gelmişti. Bolçu'da yapılan savaşta Türgişlerin kaganını, yabgusunu ve şadını öldürdü[162].

Bundan sonra 713 yılında Beşbalık'a doğru sefer eden Bilge, altı kez savaştıktan sonra düşmanlarını (belki Basmıl hükümdarını) öldürdü ve onların zulmünden inlediği için kendini davet eden şehir halkını kurtardı[163].

[154]BK,D 16; KT,D,18; ayrıca T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 43.
[155]BK, D 17; KT,D 20.
[156]BK, D, 24.
[157]BK, D, 25.
[158]BK, D, 25.
[159]BK, D, 25,26; KT D, 32-34.
[160]CTS 194A, s. 3170'de 6 bin; HTS 215A, 6945'de ise bir kaç on bin olarak bildirilmiştir.
[161]BK, D 26; KT D,37.
[162] BK D, 28; KT D 37,38.
[163]BK, D, 28.

714 yılında bu defa isyan eden Karluklar üzerine yüründü ve Tamıg (Tamag) Iduk Baş'ta (Tamır ırmağının kaynağı) mağlup edildiler. Ancak, Karluklar toparlanarak yeniden geldiğinde, Basmıllar da harekete geçmişti. Dokuz Oğuzlar dahi düşman olmuşlardı. Bir yılda dört kez de onlarla çarpışmak zorunda kaldı. İlk önce Togu Balık'ta Tola Irmağı askerler yüzdürülmek suretiyle geçilmiş ve savaşılmış; ikincisi Antargu'da yine yenmiş, üçüncü olarak Çuş Irmağı başında vuruşmuştu. Üçüncü çarpışmada düşmanları önce Bilge'nin ordusunun safları dağıtılmış, ancak sonra geri püskürtülmüştü. Orada Tongra, Dokuz Oğuz boylarının alplerinden bir grubu da yendiği vurgulanmıştır. Dördüncü savaş Ezgenti Kadız'da meydana geldi ve hepsi mağlup edildi. Bu arada 715 yılında Amgı kalesinde kışlandığı sırada kıtlık olmuştu[164]. Bu yılın ilk baharında Oğuzlara doğru sefer etti. Sefer esnasında birinci ordu yola çıkmış iken ikinci ordu daha merkezde idi. İşte bu sırada üç Oğuz ordusu baskın yaptı. Oğuzların bir grubu, Bilge ve Kül Tegin'in evini barkını yağmalamaya giderken, diğer askerlerin üzerine saldırdı. Bilge ve Kül Tegin çok zor durumda kalmışlardı. Karargahın başındaki Kül Tegin cansiperane bir savunma ile üzerlerine gelenleri püskürttü. Başlarında böyle sıkıntılı hadiseler geçen Bilge "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı buyurduğu için ben çalışıp kazandığım için Türk Milleti de öylece kazanmış şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber, bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi" demektedir. Bundan sonra Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla beraber gelmelerine rağmen Ağu'da yapılan iki savaş neticesinde Bilge'ye yenildiler, devletleri zaptedildi[165].

716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerini, yurtlarını terk ederek gidip Çin'e sığındılar[166].

Son yıllardaki boy isyanlarından, II. Gök-Türk devletinde merkezi kontrolün tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bütün ayaklanmaların bastırılmasında Bilge ve Kül Tegin kardeşler ön plândadır ve cansiperane bir şekilde devletlerini savunmaktadırlar.

2 - Kül Tegin'in Faaliyetleri

684 yılında doğduğu anlaşılan Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 yılındaki Kansu seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan'a sunmasıdır[167]. Ancak, bundan önce Kül Tegin'in katıldığı diğer askeri faaliyetler olabilir

[164] BK,D, 29-31; KT,K 4,5,6.
[165] BK, D, 31-34.
[166] BK D 35.
[167] KT D, 31,32.

düşüncesindeyiz. Belki göze çarpan belirgin bir hareketi olmadığı için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge kendi yazıtında bu hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Kül Tegin tarafından 700-701 yıllarında gerçekleştirildiği sonucuna varmamız mümkündür. Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik bir ordu ile üzerine geldi. Her halde atı çarpışmalar esnasında öldü ki; yaya olarak atılıp, hücum etti ve yakaladığı kumandanın yeğenini kaganına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi[168].

Kül Tegin 705 yılında Çinli general Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında, önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından Işbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atlarına binerek hücum etmiş, ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Kül Tegin'i zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurmuşlar, ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlub edildi[169]. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargun Gölünün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkini ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askeriyle kaçıp gitmişti[170]. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda muvaffakiyet elde etmişti.

Hatta, Az'ların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü, Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapıya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehr'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yapmış, Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramışlardı[171].

Bundan sonra Koşu Totok (Tutuk) la savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de baş rol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı (714). Onlar yenildikten sonra Az'lar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşılmış; Alp Salçı Kır atına binen, Kül Tegin, Az'ların reisi İlteberi canlı yakalamış, boy halkları da ağır bir bozguna uğratmıştı. Boyların isyanları neticesinde II. Gök Türk ülkesi tamamen karıştığında Dokuz

[168]KT D,32.
[169]KT,D 33,34.
[170]KT, D, 34-40.
[171]KT, D, 34-40.

Oğuz boyları da baş kaldırmışlardı. İzgiller mağlup edilmiş, ancak Alp Salçı Kır atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam beş kez önce Togu Balık'ta, ikinci Koşulgak'ta Ediz'lerle üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başın'da savaşılmıştı. Bilge bahsinde açıkladığımız gibi Gök-Türkler devlet yöneticileri ve orduları çok zor durumlara düşmüşlerdi. Tongra'lardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtılmıştı. Beşinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Yine Bilge bahsinde belirtiğimiz gibi Oğuzların, karargahı basmaları sırasında onun olağanüstü gayreti neticesinde düşmanın geri püskürtülmesine yol açmıştı. Neticede onun öksüz kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargah (ordug) kurtarılmış, annelerin, ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge'ye göre eğer Kül Tegin olmasa onların hepsi ölecek idi[172].

Bütün bunlar bize Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyuşmaktadır[173].

3 - Bilge'nin Kagan Olması

Kapgan Kagan'ın aşırı sert ve zalimce idaresine Çinlilerin tahrikleri de katılınca, 708'i takib eden yıllarda II. Gök-Türk devletine karşı boy isyanları bir biri ardına patlamıştı. Özellikle 711'den sonra Türgiş, Karluk, Dokuz Oğuz ve Oğuz isyanları devleti temelinden sarsmış adeta yok olma noktasına getirmişti. Yukarıda da görüldüğü üzere biri bastırılırken bir başkası başlıyordu. Nihayet bu isyanların birinde Kapgan Kagan, Bayırkuları ağır bir mağlubiyete uğratmış, ancak, dönerken tedbirsiz davranarak yanına az asker almış ve arta kalan Bayırkuların saldırısı sonucu Söğüt Ormanı'nda hayatını kaybetmişti. Sonuçta o sırada Bayırkuların yanında olan Çinli casus Ho Ling-ch'üan, Kapgan'ın kesik başını alıp Çin'e götürmüştü (716 yılı 6. ay).

Kapgan'ın ölümü üzerine boşalan II. Gök-Türk devleti tahtına oğlu İnel (İ-nie) tahta geçti ki; o 699 yılından beri "Küçük Kagan" (Hsiao-k'o-han) lık mevkinde bulunuyordu[174]. Ancak uzun zamandan beri süre gelen isyanlar ve iç savaşlar devleti temelinden sarsmıştı. Zaten İnel Kagan'ın tayin edildiği görevde her hangi bir başarısına rastlanmamaktadır. Sadece 714 yılının bahar aylarında Tongra Tegin ve Huo-pa ilteber ile süvarilerle Beşbalık (Pei-t'ing)'in kuzeyine saldırmışlar ve Tongra Tegin öldürülmüş; İlteber ise söz konusu başarısızlık

[172]KT, K1-10.
[173]CTS 194A, s. 5173; HTS 215B, s. 6051.
[174]Taşağıl, Kapgan.. ., 61,62.

üzerine geri dönmeye korkup, Çin'e sığınmıştı. İnel'in ise akıbeti daha doğrusu merkeze döndükten sonraki durumu (yani cezalandırılıp, cezalandırılmadığı) belli değildir[175]. Halbuki, 699 yılında İnel, çok önemli bir göreve gelmişti. O vakit Kapgan, kardeşi Tu-hsi-fu-yu Sol kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi Sağ (Batı) Kanat Şad'ı tayin etmiş, her ikisinin üzerine de, kendi oğlu İnel'i Küçük Kagan (bir diğer adı Fu-chü/Bögü), olarak vazifelendirmişti. On-Ok'ların idarecisi olan İnel, ayrıca T'o-hsi (Geniş Batı) anlamlı bir unvana da sahipti. Dolayısıyla İnel'e geleceğin büyük kaganı gözüyle bakılmasını isteyen Kapgan, şimdiden onu hazırlıyordu. Ama, kaynaklardan anladığımıza göre onun savaş meydanlarında belirgin bir başarısı yoktu.

Devletin her tarafını isyanların sardığı dönemde İnel başarılı olmadı. Bunun üzerine Kül Tegin, bütün boyunu toparladı[176]. Kapgan'ın oğlu Küçük Kagan'ı ve ona bağlı olanları saf dışı etti. Sonra ağabeyi Sol Bilge prensi (Tsou-Hsien-wang) Mo-chü-lien'i yani Bilgeyi tahta geçirdi. Mo-chü-lien'in hükümdar olduktan sonra unvanı Bilge Kagan oldu[177].

Bilge Kagan'ın Çin kaynaklarındaki adı Mo-chi-lien'dir. Ancak, o kagan olmadan önce daha çok Hsiao-sha (Küçük Şad) adıyla anlamıştı. Kaynaklarda karakteri insancıl arkadaşça diye nitelendirilmiştir. Yine bütün Çin kaynakları onun kendi başarısı ile tahta çıkmadığını kardeşinin sayesinde bunu gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Kül Tegin ağabeyinin kagan olmasını sağladıktan sonra kendisi Sol Bilge Prensi (Tsuo Hsien-wang) olup askeri işlerin idaresiyle meşgul olmuştur[178]. Kapgan öldükten sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde "Kül Tegin'in, Kapgan'ın idari işlerdeki bütün vezirlerini öldürdü. Kaynaklarda sadece Tonyukuk'u Bilge'nin kayın pederi olması sebebiyle sağ bıraktı ve tekrar devlette görev verdiği" şeklinde bir ifade vardır[179]. O sırada 70 yaşından fazla olan Tonyukuk'a, halk tarafından saygı duyuluyordu. II. Gök-Türk Devletinin hızla büyümesinde büyük rol oynayan Tonyukuk, Kapgan döneminde yukarıda bahsettiğimiz boy isyanlarının bastırılmasında da önemli vazifeler üstlenmişti. Dolayısıyla onun sırf Bilge'nin kayın pederi olması sebebiyle değil, II. Gök-Türk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çok sevilip saygı duyulması neticesinde hayatına kasdedilmeyip sağ bırakıldığı sonucuna varmak mümkündür. Zaten daha sonra gelişecek olaylarda Tonyukuk'un oynadığı rol ve onun görüşlerine verilen diğer söylediklerimizi desteklemektedir.

[175]CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048; Taşağıl, Kapgan.. ., 68.

[176]R. Giraud, s. 52; Liu,I,s. 171,223; P. Peliot, La Fille de Mo-tch'o Qaghan et Ses Rapports avec Kül Tegin, s. 301-306,TP,XV,1915; A. Bombaci, The Husbands of Princess Hsien-li Bilge, s. 103-123.

[177]CTS 194A, s. 5173; HTS 215A.. . ; TT 198, 1074c.

[178]CTS 194A, 5173; HTS 215B, 6051; TT 1074, c, 1075 a WHTK, 26921c.

[179]Bkz. not 27.

4 - Boy İsyanlarının Devam Etmesi ve Tonyukuk'un Devlet İşlerini Planlama Görevine Getirilmesi

II. Gök-Türk devletinde taht değişikliği olmasına rağmen, boyların isyanları durmadı. Ülkenin batı tarafında çok önemli bir alanı kaplayan ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Türgişler (Kara Türgiş), 717 yılında Su-lu liderliğinde bağımsızlıkların ilan ettiler. Kaganlığını ilan etmeden önce Su-lu, çor unvanını taşıyordu. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra başkentini Talas Irmağının kuzey batısındaki Kuz-uluş[180] (Balasagun)'a taşıdı ve uzun bir süre Maveraünnehir'den doğruya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdu[181].

Bilge, kagan olduktan sonra devleti yeniden güçlü duruma getirmiş ve töreleri yeniden uygulanmaya başlamıştır. Devlete hakim olur olmaz mücadeleye devam eden Bilge, Selenga Irmağı boyuna ilerleyip Karagan geçidinde Uygurları ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Uygur İlteberi doğuya doğru kaçıp gitmişti. Uygurların hayvanları özellikle at sürüleri Gök-Türklerin eline geçti (716). Bilge kıtlık sebebiyle uzun süredir açlık çeken halkını bu at sürüsüyle doyurmuştu. 717 yılında da uzun zamandan beri Gök-Türklere isyan bayrağını açmış olan Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Bilge onların kaçışına çok üzülmüş ve geride kalan mallarını yağmalayıp, kadınlarını, çocuklarını ele geçirmişti[182]. Zaten Çin kaynakları da onun tahta geçtikten sonra Türgişlerin bağımsızlığını ilân ettiğini, Kıtan (Ch'i-tan) ve Tatabıların (Hsi) gidip T'ang hanedanına bağlandıklarını Gök-Türk boylarının çoğunun devlete güvenlerini kaybedip ayrıldıklarını bildirmektedir[183].

Boyların çoğu yukarıda belirtildiği gibi yaklaşık on yıldan beri II. Gök-Türk Devleti ile savaş halinde idiler savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi ortak devlete bağlı olan boyların da güvenlerini kaybedip ayrılmalarına sebeb oluyordu. Ayrılanlar bundan sonra kendilerine güvenilir bir hükümdar arayacaklardı. İşte böyle bir anda Bilge, çareyi Tonyukuk'u işbaşına getirmekte buldu. Yetmiş yaşından fazla olan ve herkes tarafından hürmet edilen Tonyukuk engin devlet tecrübesine sahipti. O bundan sonra planlayıcı (Mou-chu) yani stratejist olacaktı[184]. Daha önce boyuna dönmüş olan Tonyukuk geri çağırılmıştı.

[180] DLT, I, 6 s.

[181] Kafesoğlu, 133; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 46,47 vd. ; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fütuhatı* s. 46, Barthold, *Türkistan*, s. 243-244.

[182] BK D, 36-38.

[183] Kıtan ve Tatabıların Çin'e gitmesi sadece CTS 194A, TT 1075a WHTK 2691'de vardır. HTS'de yoktur.

[184] CTS 194A, 5173; HTS 215A, 6051; TT 1075 a; WHTK 2692c.

Tatabı halkının kendisiyle ilişkisini kesmesi ve Çin imparatoruna bağlanması üzerine 717 yılının yazında sefer düzenleyen Bilge, onları bozguna uğrattı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Bundan sonra toparlanıp giden Tatabılar, Kadırkan Dağlarına yerleştiler[185].

5 - Bilge'nin Ülkeye Hakim Olması

Daha önce T'ang hanedanına bağlanmış olan A-hsi-lan ve Chia-chie-ssu-t'ai ve diğerleri isyan edip Gök-Türk ülkesine geri döndüler. Önceden Çin'e teslim olan aileler, güneye Ch'an-yü askeri valiliğine[186] getiriliyordu. Ch'an-yü Büyük Genel askeri valisinin[187] yardımcısı Chang Chih-lien, onları kontrol altında tutup, teftiş ediyordu. Adı geçen vali yardımcısı onların silahlarını topladı ve silahsız bir şekilde nehri geçerek güneye gitmelerine izin veriyordu. Bunun üzerine yabancılar (teslim olan Gök-Türkler) kızdılar. Daha doğrusu onların hayat tarzlarını değiştirmek için yay, oklarını vesair silahlarını yaktı. Böylece kısa zaman içinde kültürleri değişecekti. Daha sonra yabancıların ok ve yayla avlanmalarını yasakladı. Chiang Huei sınırları teftişe gittiğinde ellerinden silahları alınanlar durumu ona şikayet ettiler. Bunun üzerine silahları kendilerine geri verildi. Bu faaliyetleri icra eden Chiang Huei, başkente dönünce Çin tabiyetine girmiş olanların hepsi isyan ederek, Chang Chih-lien'i yakaladılar. Adı geçen Çinli kumandan hazırlık yapmamış; Ch'ing-kang-ling'de yapılan savaşı kaybetmişti. İsyan edenler onu Gök-Türklere, yani Bilge Kagan'a sunacaklardı.

Shuo-fang harekat ordusu kumandanı Hsüe Na ve General Kuo Chih-lien, onları takip etti. Ta-p'in ilçesine (hsien) varıldığında Kuo Chih-lien onları dağıttı. Chang Chin-lien'i kaçıran grup dağıldığı gibi Chang Chih-lien serbest kaldı.

Mağlup olanlar Hei-shan'da Hu-yen-ku (Karadağ'da Hu-yen vadisine)'ya sığınmışlardı. Chang Chih-lien, her ne kadar hayatını kurtarabilmiş ise de başarısızlığından dolayı affedilmeyip, idam edilerek, herkese gösterildi[188]. Fakat, Çin'e "teslim olan aileler" Bilge Kagan'a bağlanınca onun gücü arttı.

718 yılında Tatabılar dağıtıldıktan sonra Bilge, Karluklara yöneldi. Onların üzerine kendi gitmeyip, Tudun Yamtarı göndermişti. Yapılan çarpışmalarda

[185]BK, D, 39,40.

[186]Yalnız CTS 194A, s. 5173.

[187]Ch'ang-yü Büyük Genel Askeri Valiliğinin kuruluşu için bkz. Taşağıl, *Gök-Türk II.*

[188]Bu hadiseye, CTS 194A, s. 5173 ve 5174'te daha detaylı anlatılmış, HTS 215B'de s. 6052 kısaca kaydedilmiştir. Ayrıca TT 1075a; WHTK 2692c.

Karlukların idarecisi İlteber unvanlı kişi ölmüş, kardeşi de kaçıp bir kaleye gitmişti[189].

Bundan sonra muhtemelen yine Karluklar üzerine sefer düzenleyen Bilge, kaleye sığınan muhafızın korkup iki, üç kişi ile kaçması dolayısıyla Karluk halkını teslim almıştı. Onun kendi ifadesine göre söz konusu " halk kaganım geldi" diye sevinmiştir. Bilge, onların bu davranışlarına karşı kayıtsız kalmamış, küçük unvanlılara, büyük unvanlar vermişti[190]. Böylece 717 yılının sonlarında Karluk problemi II. Gök-Türk devleti için hallolmuştu (çözülmüştü). Oğuzların bir kısmı ise yukarıda bahsettiğimiz gibi kaçıp, Çin'e sığınmışlardı.

Bilge, tarihi kesin olmayan bir doğuya doğru Kök Öng Irmağı boyu seferiyle devletin içinde hakimiyetini tamamen sağlıyordu. Kök Öng Irmağının yatağı (zahmetli bir şekilde) geçilmiş, geceli gündüzlü yedi vakitte susuz araziyi aşmış, çorak araziye varıp, öncü askerlerini önden yollamış Keçen'e kadar ilerlemişti. Yazıttaki silinmeler dolayısıyla seferin tam mahiyeti anlaşılamamaktadır[191].

6 - Bilge Kagan'ın Çin ile Mücadelesi

Ülkesi içinde huzur sağlayan Bilge, gözünü artık Çin'e dikti. Çin'i baskı altına almanın gerekliliğine inanıyor, T'ang imparatoruna akınlar ve yağmalar yapmanın planlarını hazırlıyordu. Üstelik yıllar önce Çin'e gidip teslim olan ailelerin geri dönmesi üzerine gücü artmıştı. Fakat, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk buna engel oldu. Uzun ömrüne, yaşadığı olaylara dayanarak, Bilge'yi etkilemeye çalıştı. Tonyukuk'a göre insanlar savaşla değil, barışla zenginleşirdi. Ayrıca Çin'e hücum etmenin fırsatı doğmamıştı. Hareket edebilecek durumda değillerdi. Bunun yanında Gök-Türk askerleri yeni bir araya toplanmıştı[192]. Henüz zayıftı ve yorgunlardı. Kuvvetlenmeleri için en az üç yıldan fazla zaman lazımdı. Bu süre zarfında askerler beslenip, eski hallerini alabilirlerdi. Ancak, ondan sonra harekete geçebilirlerdi[193]. Bunun akabinde Bilge Kagan, şehirlerin etrafını duvar ve surlarla çevirttirmek istedi. Ayrıca tapınaklar da (Budist) inşa ettirecekti. Yani ülkede Budizmin gelişmesini destelemek istiyordu. Yine Tonyukuk devreye girdi ve mümkün olamayacağını söyledi. Çünkü, Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarına savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli

[189]BK, D, 40; Giraud,, s. 54; H. Salman, VII ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 15, Aralık 1981, s. 179.

[190]BK, D, 41.

[191]BK, "GD,1.

[192]HTS 215B, 6052'de buraya kadar kaydedilmiştir.

[193]CTS 194A, 5174; TT 1075a.

bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök-Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip için de otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propangadasına izin verilmesi ve bu dinin metodlarının uygulanmasına gelince, söz konusu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşcı karaktere sahip olmalarını önlerdi. Dolayısıyla Gök-Türk ülkesinde tatbik edilemezdi. Bilge Kagan, onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve onun stratejilerinin hepsini kabul etti[194]. Böylece Çin'e akın yapmaktan da vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung bunu kabul etmedi[195].

Gök-Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören imparator Hsüan Tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shuo-fang Bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum ederek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök-Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı[196]. Chi-lo Suyunun yukarısında bulunan Gök-Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamış. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kagan ve diğer Gök-Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge prensi Mo Tegin, Sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve bir çok boy ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuğu (askeri valisi) Li Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor idi[197].

Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök-Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Gök-Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kagan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen

[194]CTS 194A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075 a; WHTK 2693 a.

[195]Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.

[196]CTS 194A, s. 5174, TT aynı yer; WHTK aynı yer.

[197]HTS 215B, 6052.

devreye girdi ve ona dedi ki: "Basmıllar şu an Pei-t'ing'(Beşbalık)de bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-Chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif) dır. İlk önce onlar varırlarsa savaşırız"[198]. Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök-Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler[199].

Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan Tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök-Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın bin li (567 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti. Beşbalık'a doğru hareket eden ve iki yüz li ilerleyen orduyu yollara bölerek gizledi. Önce Beşbalık'ı ele geçirdi. Arkasından Basmıllara ani bir baskın yaptı. Beklenmedik bir şekilde hücuma maruz kalan Basmılların halkı kaçıp, Beşbalık kalesine sığındı. Kalede hepsini yakalayıp, merkeze geri döndü. Böylece Çin planının bir ayağına darbe indirilmiş oluyordu. Bilge Kagan bu zafer üzerine rahatlamıştı. Artık hedef Çin idi. Ordunun yönünü güneye doğru çevirdi ve hızla Kansu'daki Ch'ih-t'ing ve Liang-chou'yu ele geçirdiği gibi at ve koyunlar yağmalandı; fakat kalelere-şehirlere girilmedi. Neticesinde de hücum yerine kendi topraklarını savunmak zorunda kalan Çin İmparatoru adı geçen bölgeye askeri vali olarak Yang Ching-shu'yu tayin etti ve yardımcı general Lu Kung-li ile Yüan Teng'ı savaşmak üzere onların üzerine gönderdi. Tonyukuk, bilgi ve tecrübesini yine kullandı. Askeri vali olarak tayin edilen Yang Ching-shu'nun kaleyi iyi savunacağını bu yüzden önce barış teklif etmelerini eğer kabul etmezlerse yani asker çıkarırlarsa savaşarak zafer kazanacaklarını beyan etti. Dolayısıyla Gök-Türkleri kaleye hücumdan vazgeçirtip, Çinlilerin savaş meydanına çıkmasını bekleyecekti.

Çinli kumandanlardan Yüan Ch'eng ordusuna "Yabancı reisi kollarında tutarken dikkatli olun" diye tavsiyede bulunuyordu. Sonuçta yine Tonyukuk'un beklediği oldu. Li Kung-li ordusuyla Shan-tan'a vardığında Gök-Türklerin askerleriyle karşılaştı. Yüan Ch'eng da meydan savaşı yapmak üzere harekete geçti. Soğuk rüzgar, kar ve bozuk havalar sebebiyle Çinli askerleri yaylarını ve oklarını kullanamadılar. Derileri çatlamıştı. Çin orduları ağır bir bozguna uğradı. Yüan Ch'eng'ın kendisi savaş meydanından tek başına zor kaçabildi. Askeri valilik görevinden alınan Yang Ching-shu'nun yerine ise sivil memurlar

[198]CTS aynı yer; HTS aynı yer; TT. 1076b; WHTK aynı yer.
[199]CTS aynı yer.

(Beyaz elbiseli) Liang eyaletine işleri teftiş etme makamına tayin edildiler. Bu savaşların kazanılması II. Gök-Türk Devletinin gücünün hızla artmasına yol açıyordu. Artık Bilge'nin gücü selefi Kapgan Kagan'dan daha fazla bir duruma gelmişti. Fakat, o daha öncekinin aksine Çin ile savaşmak istemiyordu. Kendisinin hedefi yazıtından anlaşıldığı gibi[200] ülkesi içinde huzur ve refah temin etmek idi.

7 - Bilge'nin Çin'deki Tang Hanedanıyla Dostluk Kurması

Yukarıda bahsettiğimiz hedeflerini gerçekleştirmek için Çin'e bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu[201].

Bilge Kagan, bu savaşlardan kendi yazıtının güney yüzünde bahsetmektedir. Bazı yerleri silik olmasına rağmen savaşların 720 yılında meydana geldiğini ve onun birinci gün on yedi bin, ikinci gün piyade orduların tamamını imha ettiğini anlıyoruz[202]. O Çin kaynaklarının taraflı olarak kısaca kaydettiği zaferinin arkasından defalarca düşmanlarını bozguna uğratmıştı. T'ang imparatorluğu orduları hiç yerlerinden kımıldayamamışlardı[203].

Kıtan ve Tatabıların da, II. Gök-Türk devleti hakimiyetini bırakıp, Çin'le anlaşmaları cezasız kalmadı. Ertesi yıl yani 721 kış mevsiminde Kıtanlara sefer düzenledi. Bir yıl sonra da 722 ilk baharında Tatabıların üzerinde idi. Neticede Kıtan ve Tatabı reisleri mal varlıkları sürüleri ve kadın ile çocukları Gök-Türklerin eline geçmişti. Yine malesef bu seferlerin detayları yazıtlardaki silinmeler dolayısıyla okunamadığı için fazla bilgi sahibi olamıyoruz[204].

T'ang imparatoru Hsüan Tsung, artık II. Gök-Türk Devletinin ve Bilge Kagan'ın gücünü kabullenmeye başlamıştı. Onun barış teklifini bu sefer kabul etmek zorunda kaldı. Üstelik bir Çin prensesi ile evlenme teklifine red cevabı vermedi. Gök-Türk elçisine olağanüstü hürmet gösterdiği gibi hediyeler sunarak geri gönderdi[205].

725 yılında gelindiğinde Çin imparatoru doğuda Budistlerin kutsal bir dağı olan T'ai-shan'a ziyarete gidecekti. Devlet sekreteri (chang-shu-ling) unvanlı Chang Yüe'ye Gök-Türklere karşı savunma hazırlıklarının artırmasını planlaması emredildi. Çünkü imparator doğuya vardığında kuzeyden ve kuzey-batıdan Gök-Türkler saldırabilirdi. Bu arada devlet adamlarından P'ei Kuang-

[200]BK, Doğu 18-25.
[201]CTS 194 A, 5175; HTS 215B, 6053; TT 1076b; WHTK 2693.
[202]BK, G,1.
[203]BK, G 1,2, bazı yerleri maalesef silinmiş durumda olduğu için okunamıyor.
[204]BK, G,3-7.
[205]CTS 194A, aynı yer; HTS aynı yer; TT aynı yer; WHTK aynı yer.

t'ing devreye girerek dağdaki Budist töreninin başarısının önemli bir başarının göstergesi olduğunu, eğer hazırlıklar yapılırsa anlamının kalmayacağını söyledi. Cevaben Chang Yüe, Gök-Türklerin her ne kadar barış teklif ettilerse de kendileri ile yapılan bir anlaşmaya güvenmenin zor olduğunu belirtti. Ayrıca Bilge Kagan dostça insanları seven bir yapıya sahipti. Maiyetindekileri iyi yönetiyordu. Fakat, Kül Tegin mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan idi. Tonyukuk ile çok cesur, yaşlı bilgili, tecrübeli olup, varlığı Çin için önemli bir tehlikeydi. Bu üç kişi bir biriyle yakın dost idi ve daima ortak hareket ediyorlardı. İmparatorun doğuya gittiğini duyarlarsa sınırlara tecavüz ederlerdi. Böyle bir durumda sınırlar nasıl korunacaktı. P'ei Kuang-t'ing, hemen Gök-Türklere bir elçi gönderilip, onların büyük vezirinin çağırılmasını teklif etti. Söz konusu vezir rehine olarak imparatorun seferine katılacak dolayısıyla Gök-Türklerin fırsattan istifade edip saldıramayacaklardı. Chang Yüe onun teklifini kabul etti ve Yüan Chen'ı Bilge Kagan'a göndererek, imparatorun bu konudaki fikrini beyan etti.

Bilge Kagan, resmi bir ziyaret düzenlemiş, hatunu Tonyukuk ve Kül Tegin ile birlikte diğer devlet adamları ile çadırın içinde daire biçiminde oturuyordu; Çinli elçi Yüan Chen'ı karşıladığında derhal evlilik meselelerini gündeme getirdi. Bu konuda oyalandığını düşünüyordu. Çinli elçi Yüan Chen'a " Tibetliler köpek neslinden gelmeler, T'ang onlarla evlilik münasebetliği kurdu. Kıtanlar bizim kölemiz gibilerdi. Onlar da prenses aldı. Sadece biz kenara atıldık, prensesle evlenme konusunda sadece Gök-Türkler eskiden beri (en önce) teklifte bulundular, ama kabul edilmedi, nasıl iş?" Çinli elçi diplomatik bir tavır alarak Kagan'ın Göğün oğlunun oğlu olduğunu ifade etti. Çünkü Bilge daha önce oğlu gibi kabul edilmesini istemişti. Bir oğulun babasından nasıl evlilik teklifinde bulunabileceğini ifade etti. Böylece Bilge'nin atağını savuşturmayı düşünmüştü. Ancak, Bilge Kagan karşı atakla cevap verdi:"Olamaz, iki yabancıya (Kıtan ve Tatabı) da prenses verilerek evlilik ittifakı kuruldu. Onlar daha önce oğul gibi muamele görmüşlerdi. Ayrıca prenses imparatorun kızı değil, buna tahammül edemem; eğer teklif reddedilirse, bütün ülkem benimle alay eder, bana güler " dedi. Onun bu sözleri diplomasi konusunda ne kadar bilgili olduğunu göstermektedir. Üstelik Çin'in iç yapısını iyi takip etmiş prensesin imparatorun öz kızı olmadığını öğrenmişti. Ülkesi içinde huzur tesis eden Bilge, bir Çinli prensesle de evlenerek bütün Orta Asya nazarında prestijini yükseltmek istiyordu. Aksi takdirde bu onun için bir utanç vesilesi olacaktı. Bilge Kagan'ın ısrarlı olduğunu iyice anlayan Çinli elçi Yüan Chen, evlilik teklifinin kabülünü sağlayacağına dair garanti verdi. Bunun üzerine Bilge de büyük vezir A-shih-te İlteberi hediyelerle Çin imparatorunun dini törenine katılmak üzere göndermeyi kabul etti. Neticede Çinliler Gök-Türklerin söz konusu tören dolayısıyla kendilerine her hangi bir zarar vermelerini garanti altına alıyorlardı. A-shih-te İlteberle birlikte gelen

yabancı reislerin hepsi silahlarını kuşanmışlar, yaylı ve oklu idiler. Bazıları imparatorun konvoyunun önünde hırsızlıklık yaptı. Bunun üzerine imparator, nişan aldı ve bir atışta birini vurdu. İlteber A-shih-te atından aşağı inerek, hırsızlığa kalkışanın kesik başını imparatora sundu ve dedi ki:" Majesteleri maiyetindeki kutsal savaşçılar gibi değil (onlarla mukayese edilemez). Gök-Türkleri Tanrı gibi vezirler bilemez, insanların arasında yok. " Gök-Türk devlet adamı hırsızlığa kalkışanın başını imparatora sunup, böyle konuşarak prestijini kurtarmaya çalışıyordu. Diğer taraftan imparator ise mükemmel savaşçı olan silahlı şeflerin ve diğerlerinin her hangi bir yağma hareketine girişmemeleri için onlara göz dağı veriyordu. Karşılığında imparator "aç olup olmadıklarını yiyecek isteyip istemediklerini" sordu. Gök-Türk ilteberi Çin imparatorunu görmeye yay ve ok ile geldiklerini, on gündür yiyecek bulamadıklarını, Gök-Türk reislerinin doymalarının gerektiğini ifade etti. Bundan sonra Gök-Türklerin hızla avlanmaları için izin verildi. Ancak, bu arada Çinli devlet adamlarında Lü Hsiang'ın devreye girip, Gök-Türklerin avlanmalarının Çin'e zarar vereceğini söylemesi üzerine avlanmalarından vazgeçildi ve Gök-Türkler konvoyun en önünde yer aldılar[206]. Doğudaki T'ai-shan'a yapılan ziyaret ve törenden dönüldükten sonra Gök-Türkler için büyük bir ziyafet ve eğlence tertip edildi. Arkasından çok sayıda hediye ile taltif edildikten sonra ülkelerine geri gönderildiler.

Bilge Kagan'ın, gösterdiği bütün bu iyi niyete ve güvene rağmen Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung sözünde durmamış ve nihayetinde Gök-Türkler ile evlilik yolu ile akrabalık kurmayı kabul etmemişti. Yani o, Bilge Kagan'ın bütün barış teşebbüslerinde rağmen bir türlü olumlu cevap vermemişti[207].

Bilge Kagan, 697 yılından beri çok sayıda iç ve dış savaşta bulunmuştu. Nihayet 720'ye gelindiğinde ülkesi içinde boy isyanlarını bastırıp huzuru sağlamıştı. Tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un da tavsiyeleri ile Çin'e saldırmanın uzun vadede bir fayda getirmeyeceğini de biliyordu. Çünkü Çin aşırı kalabalık ve iklimi farklı, Türklerin yapısına uymayan bir ülke idi. Çin'i tamamen fethetse dahi orada tutunamayacağını bunun milletine bir yarar sağlamayacağını biliyordu.

727 yılında Bilge Kagan, büyük veziri Mei-lu-ch'o (Buyruk Çor)'yu Çin sarayına gönderip, en güzel meşhur atlardan otuz baş sundu[208]. Bu şekilde Çinle

[206]Bu bilgiler yani avlanmayla ilgili metinler sadece CTS 194A'da kayıtlıdır.

[207]Bütün bu bilgilerin bulunduğu metinler TT 1075 b. c. ;WHTK 2693 a,b,c, CTS 194A, s. 5175-5177 ve de HTS 215B s. 6052-6053.

[208]CTS 194A, s. 5177.

iyi komuşuluk münasebetlerini devam ettiriyordu ve uzun süreden beri Çin sınırlarında Gök-Türk askeri faaliyeti yoktu.

Tibetliler, T'ang imparatorluğuna saldırmak arzusunda idiler. Ancak, tek başlarına hareket etmeye cesaret edememiş olmalılar ki; Gök-Türklere ittifak yapıp, birlikte hücuma kalkmak düşüncesinde idiler. Bu maksadla Bilge Kagan'a bir mektup yazarak aynı zamanda Çin'e sefer yapmayı teklif ettiler. Bilge, onların teklifini olumlu karşılamadı. Çünkü, T'ang hanedanı ile dostluk ilişkilerini bozmak istemiyordu. Kabul etmediği gibi Tibet hükümdarının mektubunu T'ang imparatoruna sundu. Hsüan Tsung, onun bu hareketinden çok memnun oldu ve gönderdiği Buyruk Çor adlı elçiye Tsu-chen sarayında büyük bir ziyafet verdi, Olağanüstü hürmet gösterilip çok sayıda hediye bağışlandı. Başka önemli bir gelişme daha meydana geldi. Shuo-fang'daki Batı Shuo-chiang- ch'eng adlı yerde karşılıklı pazar kurulacak ve ticaret yapılacaktı. Üstelik her yıl ipekli kumaşlardan yüzbinlere top Gök-Türklere gönderilecekti[209].

8 - Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Gök-Türk devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti[210]. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak, deyip düşündüm. Esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak, deyip düşündüm[211] diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök-Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise binlerce ipekli kumaş altın ve gümüş

[209]CTS 194A, s. 5177.

[210]KT,KD "Kül Tegin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık Türbesini, rezimlerini keykellerini ve kitabe taşını menunun yılında, yedini ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türbe ustalarını) bunca ressam ve heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

[211]KT,K,10,11.

eşya ile birlikte İşiyi Likeng yollamıştı[212] Tatabılar ise hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi[213]. Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kaganından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge, onları temsilen katılırken Kırgız Kagan'ını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti[214]. 572 yılında Mukan Kagan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çinden en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş ; olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltraşlara içi süslettirildiği gibi heykeller de konmuştu[215].

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök-Türklerin merkezine yakın bir mevki ve kolay erişilebilir bir yer olduğundan bulundukları merkezde bir yere dikmişti[216].

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması türbenin dikilmesi vesair işlerde için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök-Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde hayran kaldığı kardeşinin savaş tasvirlerine bakarken üzüldüğü bildirilmektedir[217].

9 - Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü

Bilge Kagan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak her hangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı, Kıtanlardan ayrılmıştı. Her halde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağında mağlup eden Bilge Kagan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti[218].

[212]Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang cenaze törenine katılmak kurban sunmak için gönderildiği bildirmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

[213]KT,K, 11-12.

[214]KT,K,13.

[215]KT, G, 11,12.

[216]Orhun Irmağının eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam gölü civarında aşağı, yukarı 47. enlem 102. boylam.

[217]CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

[218]BK, G 9.

II. Gök-Türk Devleti uzun süreden beri Çinle karşı barış içinde yazıyordu. Bilge, yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüan Tsung, kabul edebileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik işini sürecinin başlanmasını teklif etti[219].

Bundan sonra beklemedik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi[220]. Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor bir kaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge yukarıda da söylediğimiz gibi devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle her hangi bir kesin sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürdü. Kendisi de 25 kasım 734 tarihinde vefat etti[221]. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 haziranında yapıldı[222]. Oğlu (İ-jan Kagan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çinden Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol mikdarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı[223]. Bu kitabe de Yollug Tegin tarafınan bir ay dört günde yazılmıştır[224]. Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere ferman ile Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi[225].

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlu Kagan olarak II. Gök-Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kagan'ın unvanı İ-jan idi.

[219] HTS 215B, s. 6054.
[220] CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer.
[221] İt yılının 10. ayının yirmi altısı.
[222] D omuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.
[223] BK, G, 10-15. Sandal ağacı Çince metinde geçmemektedir. Sadece Bilge Kagan yazıtının Güney yüzünün II. Satırında bildirilmektedir. Anlamı cümlenin devamı silik olduğu için anlaşılamamaktadır.
[224] BK, GB,1.
[225] CTS 194A, aynı yer; HTS 215B aynı yer.

IV

GÖK-TÜRKLERİN SONU

1 - 734-742 Yılları Arasındaki Olaylar

II. Gök-Türk devletinin sonu yani Bilge Kagan'ın ölümünden yıkılışına kadar olan devre müstakil bir çalışma olarak ele alınmadığı gibi çeşitli araştırmalarda sadece birkaç cümle ile değerlendirilmiştir. Bunun sebebi hiç şüphesiz yaklaşık on yıllık dilimini ihtiva eden 734-744 yılları arası ile ilgili kaynakların az bilgi vermesidir. Bilindiği gibi Orhun Abidelerindeki bilgiler Bilge Kagan'ın ölümüyle kesilmektedir. Diğer taraftan her zaman Gök-Türk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığını söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Sadece CTS 194A ve HTS 215B'nın yanında Wang Chung-ssu adlı bir kumandanın biyografisinde bir sayfayı geçmeyen bilgiler vardır. İmparator kayıtlarında da (Pen-chi) bir cümle bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Gök-Türklerin bu devresiyle ilgili bilgilerin azalmasının sebebi onların Çin'deki T'ang hanedanı için bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri ilişki kurmalarıdır. Eğer aksi olup savaş vesair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklardaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Gök-Türk devleti ile Çin'deki T'ang hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.

Kaynaklardaki bilgilerin az olması bize tarihimizin söz konusu devresini incelememe yahut bir iki cümleye geçiştirme hakkı vermemelidir. Bunu düşünerek konuyla ilgili bütün bilgilerin Çin kaynaklarından tercümesini yaptıktan sonra değerlendirmeye çalıştık.

682 yılında Kutlug Kagan liderliğinde istiklalini kazanan II. Gök-Türk devleti kısa zamanda yine Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yükleşmişti. Onun ölümüyle yerine 692 yılında geçen Kapgan yirmi dört yıl hüküm sürdükten ve bir Bayırku isyanını bastırdıktan sonra mağrur bir şekilde geri dönerken pusuya düşürülmüş ve 716 yılında katledilmişti. Kapgan'ın oğlunu tahttan uzaklaştıran Kül Tegin, aynı yıl ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Kaganlığının ilk yıllarında çok sayıda boy isyanını bastıran Bilge, 723

yılına gelindiğinde Çin'i de hem bozguna uğratmış, hem de barış yapmak zorunda bırakmıştı.

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü[226]. Kendisi de 25 kasım 734 tarihinde vefat etti[227]. Defin töreni ise 22 haziran 735'te yapıldı[228]. Bu olayların teferuatı kitabelerde nakledilmesi dolayısıyla bilinmektedir. Kitabelerde bilgiler onun hayatını anlattığı için Bilge'nin ölümünden sonra tamamen kesilmiştir. Bundan sonrası sadece Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir.

Devrin iki önemli Çin kaynağı T'ang hanedanının eski[229] ve yeni[230] resmi tarihlerinde bulunan Gök-Türk bölümlerindeki kayıtlara göre takip etmek mümkündür. Ayrıca Wang Chung-ssu'nun adı geçen her iki tarihte bulunan biyografisi bahsettiğimiz metinleri destekleyici malumat taşımaktadır. WHTK'daki metinler de ilk defa tarafımızdan tercüme edilerek değerlendirilmiştir[231].

Anlaşıldığına göre Bilge'nin ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-jan'ı kagan olarak tahta geçirdiler[232]. Ancak, onun tahtta kaldığı süre problemlidir. CTS 194A fazla yaşamadan öldüğünü bildirirken, HTS 215B sekiz yıl tahtta kaldığını nakletmektedir. Diğer kaynak TCTC 214[233] deki bilgilerde de İ-jan Kagan'ın hükümdar olduktan kısa bir süre sonra öldüğü yazılıdır. TFYK 975'de ise 741 yılında Tengri Kagan'ın ölümüne işaret edilmiştir[234].

[226]Kitabelerede bulunmayan bu bilgi için bkz. CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

[227]Bilge Kagan kitabesi güney cephesi, 10 satır; Bu hadise hakkında tafsilen bkz. R. Giraud, *L' Empire des Turc Celestes, Paris* 1960, s. 55,120; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, II*, Wiesbaden 1958, s. 620; L. Bazin, *Les Calendries Turcs anciens et medievaux*, Lille 1974, s. 183, 244; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 55; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 119-120.

[228]BK, aynı satır; ayrıca Bazin, *aynı eser*, 183 vd. ; Liu, I, s. 179, 229; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 121.

[229]Chiou T'ang Shu, 945 yılında Liou Hsü tarafından yazıldı. 200 ciltten müteşekkil olan bu eser kısaca CTS şeklinde gösterilmiştir. Bu kaynağın 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı kullanılmıştır.

[230]Hsin T'ang Shu, 1060 yılında Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından on altı yıllık çalışma sonucu tamamlanmış ve 225 ciltten meydana gelmiştir. Kısaca HTS şeklinde gösterilmiş, 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen Shu-chü yayınevinin baskısından faydalanılmıştır.

[231] Çalışmamızda kısaca WHTK olarak gösterilen bu eser Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, ancak 1319 yılında yayınlanabilmiştir. 1935 Shang-hai baskısından faydalanılmıştır.

[232]CTS 194A, s. 5177; HTS 215 s. 6054; bazı metinlerin almanca tercümeleri için bkz, Liu, aynı eser,I, s. 179 vd., 229 vd.

[233]214, s. 6809.

[234]Ts'e-fu Yüan-kui (kısaca TFYK) ve Tsu-chih T'ung-chien (kısaca TCTC) adlı kaynaklardaki bu konuyla ilgili bilgilerin tercümeleri için bkz. Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, T,ai-pei 1967, s. 184, 200-205.

Yedi yıl sonra dahi Tengri Kagan başta görüldüğüne göre HTS 215B'de verilen bilginin yanlış ve karışık olması muhtemeldir. Neticede babasının ölümünden sonra tahta geçirilen İ-jan Kagan yakalandığı hastalıktan kurtulamamış ve fazla yaşayamamıştır.

İ-jan Kagan'dan sonra yerine kardeşi II. Gök-Türk devleti tahtına çıktı. Unvanı Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tuo-lu) Kagan idi. Çin'deki T'ang hanedanı hemen harekete geçerek Sağ Chin-Wu muhafızları generali Li Chih'yı elçi olarak gönderip Teng-li (Tengri) Kagan unvanını sundular[235]. Çinlilere göre Teng-li'nin anlamının "eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma)" olduğu bildirilmektedir[236].

Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde pek muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerinde fazla müdahele etmek fırsatı buldu. Hatta vezirlerden Yü-ssu Tarkan[237] ile işbirliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrollerine almak idi. Ancak, onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dahil herkes duymuştu.

Bu sırada II. Gök-Türk Devletinin merkezinde Teng-li, kagan sıfatıyla hükümdarlık tahtında idi. Devletin doğusunu Sol Şad unvanıyla, batısını Sağ Şad unvanıyla iki amcası idare ediyordu[238]. Söz konusu iki kanat idarecisi başarılı yönetimleriyle tanınmışlar ve subayların, kumandanların çoğu özellikle genç ve dinamik olanları tarafından sevilmişlerdi. Dolayısıyla daha çok hürmet ediliyorlardı[239].

Kaganın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Gök-Türk devletini temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Bu esnada özellikle Kagan'ın annesinin bir vezirle gizli ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir.

Bu arada T'ang hanedanın imparatoru Hsüan Tsung, 740 yılında Teng-li'nin hükümdarlığını tanıdı. Amcalarının devlet içinde güçlenmeleri Teng-li ve annesini korkutuyordu. Hakimiyetlerinin sağlamlaştırılması için onları yani Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırmaya karar verdiler. Önce kurdukları komplo ve çevirdikleri entrika ile sağ kanat şadını yani batıdaki amcayı öldürdüler.

[235]Bu bilgiler sadece HTS 215B'de bulunmaktadır.

[236]CTS 194A, aynı yer.

[237]Adı geçen vezirin ismi sadece HTS'de kaydedilmiştir.

[238]CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer; Bu devirde Gök-Türk-Çin diplomatik ilişkileri için ayrıca bkz, Kaneko Shuichi, T'ang İnternational Correspondense, *Acta Asiatica*, 55, 1988, s. 81; T. Hayashi, Development a Nomadic Empire, *Bulletin Ancient and Orient Mus*eum, XI, s. 183,184.

[239]Sadece HTS 215B, aynı yer.

Askerlerini ve bütün halkını kendilerine bağladılar. Bu hadiseyi duyan doğudaki sol kanat şadı P'an Kül Tegin, aynı şeyin kendi başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhal Teng-li'ye hücum edip onu öldürdü. Boş kalan kaganlık makanına Bilge'nin bir başka oğlunu getirdi. Fakat, P'an Kül Tegin'e kimse destek vermiyordu. Basmıllar fırsattan istifade onu mağlup ettiler. Yenilen P'an Kül Tegin, kendisine bağlı kuvvetlerin tamamını kaybetti ve tek başına kaçıp uzaklaştı[240]. Gök-Türk devletinde taht mücadelesi olanca hızıyla acımasızca sürüyordu. P'an Kül Tegin'in tahta geçirdiği kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu öldürüp, yine Bilge Kagan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Aynı Yabgu bir süre sonra yeni kaganı da öldürüp kendisini kagan ilan etti[241].

Yaklaşık iki yüz yıldan beri kuzeylerini sürekli tehdit eden komşularının bu hale düşmesi Çinlileri harekete geçirdi. İmparator tarafından Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilerek, Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarının yanına gönderildi. Adı geçen boylara Gök-Türk devletinden ayrılıp, Çin'e bağlanmaları teklif ediliyordu[242]. Çinlilerin bu teşebbüsü Orta Asya Türk tarihi için uzun sayılabilecek barış dönemini sona erdirdi. Aşağı-yukarı yirmi yıldan beri Gök-Türklerle Çin arasında önemli bir savaş olmamıştı.

Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Gök-Türk hakimiyetine karşı Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklandı[243]. Gök-Türk Kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'yu öldürdüler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdi. Onların reisi Chie-tie-i-shih Kagan ilan edildi. Sağ ve Sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaşmışlardı. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen batıda olmaları sebebiyle Sağ kanat yabguluğunu Karlukların almaları muhtemeldir. Doğu yani Sol kanadının ise Uygurların bulunduğu yere yakınlığı sebebiyle onlara ait olması daha uygundur. Bu üç boyun reisi beraber Çin'e elçi gönderdiler;[244] zaten daha önce tahrik edilmişlerdi. Henüz bağımsızlıklarını ilk anında Çin ile yakın ilişki kurmak istiyorlardı.

Bu arada T'ang imparatoru kuzeydeki Ling eyaletine kendisini ispatlamak arzusunu taşıyan bir kumandan olan Wang Chung-ssu'yu tayin etti. Adı geçen kumandan önce Moğol boyları Hsi ve Nu-chie'leri Sang-kan Irmağı kenarında bozguna uğrattı. Ahalilerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu şekilde Gobi

[240]CTS 194A, s. 5178.
[241]TCTC 214 s. 6844; HTS 215B, s. 6054.
[242]Sadece TCTC 214, s. 6809.
[243]HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, s. 60.
[244]HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, aynı yer.

Çölünü kuzeyinde bulunan diğer boylara gözdağı vermek niyetinde idi[245]. Bunu göstermek için akabinde büyük bir toplantı yaptı.

Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'nun öldürülmesi sırasında çıkan karşıklıkları yakından takip eden Wang Chung-ssu, Gobi çölünün ağzına gitmiş, onları korkutmuştu[246]. Son kaganın öldürülmesinden sonra Basmıl, Uygur ve Karluklardan kurtulabilen Gök-Türk ahalisi eski Doğu Kanat Şad'ı P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan unvanıyla tahta geçirdiler[247].

Wang Chung-ssu'nun, Gobi Çölüne gelişi Wu-su-mi-shih(Ozmış) Kagan'ı korkutmuştu. Siyasi hakimiyetinin ve askeri gücünün iyice dağıldığını gören kagan Çin imparatorunu ziyaret edip, ona bağlılığını göstereceğini bildirdi. Fakat, daha sonra söz konusu niyetinden vazgeçince adı geçen Çinli kumandan onu yakalamak üzere harekete geçti. Ancak, kendisi savaşmak yerine müttefikleri Uygur, Karluk ve Basmılları Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın üzerine saldırttı. Mağlup olan Wu-su-mi-shih kaçmaya başladı. Bu sefer Çinli kumandan onun peşine düştü[248]. Sağ kanadında bulunan kuvvetleri bozguna uğratıp geri döndü.

Ardı ardına darbelere maruz kalan Gök-Türk hanedanından kompalar ve Çin'e sığınmalar görülüyordu. Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın batı kanadı yabgusu A-pu-ssu, Batı Şad'ı Ko-la-to, Kapgan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses İ-jan Kagan'ın hanımı Bilge Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chu-kung prenses binden fazla çadır aileyi oluşturan ahali gidip Çin'e sığındı[249]. Bu hadise dolayısıyla zaten mahvolmaya yüz tutan Gök-Türklerin nüfusu iyice azalmıştı. T'ang imparatoru Hsüan Tsung, teslim olanlardan çok memnun kalmış ve Hua-wu-lou adlı köşkte bütün sığınan Gök-Türklerin şerefine şölen tertip etmiştir. Ayrıca çok sayıda hediyeler sundu (742 yılı)[250]. Çin imparatoru söz konusu hadiseden memnuniyetini belirtmek için bir de şiir söylemiş, hasat zamanı yiyecek ihtiyaçları için onlara iki milyon ölçek un verdirtmişti[251]. Bu arada mevkilerine göre unvanlar dahi sunulmuştur.

Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ın üzerine tekrar hücuma karar veren Wang Chung-ssu, bu sefer Basmıl, Karluk ve Uygurları kullandı. Ona göre uygulanabilecek en iyi plan bu boyların birlikte Kagan'a saldırması idi. To-lo-ssu kalesine karşı harekete geçen üç boy arkasından K'un Suyunu takip ederek Wu-

[245]CTS 103, s. 3198; HTS 133, s. 4552-4553.

[246]not 18.

[247]TCTC 215, s. 6860; CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer.

[248]CTS 103 aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

[249]CTS 103, aynı yer; CTS 194A,s. 5177; Bilge kagan'ın hanımının adı sadece HTS 215B'de s. 6055'de kay ıtlıdır. Ayrıca TCTC 215.

[250]TFYK 975,20a; TCTC 215,s. 6853; CTS 194A,s. 5177

[251]HTS 215B,aynı yer; un miktarı WHTK 2693/b'de iki yüz bin ölçek olarak bildirilmiştir.

su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ı öldürdüler. Böylece Wang Chung-ssu hiç hareket etmeden zafer kazanmış oluyordu. O sadece Çin'in kuzeyinde kale tamiriyle uğraşmış, Çin seddindeki Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirecek, gelecekte bu yönden kuzeyli kavimlerin yapacakları saldırı yolunu kapatmak istemişti[252]. Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kagan'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü[253].

Başlarına geçen kaganların sırayla öldürülmesi Gök-Türklerin arta kalanlarını hala yıldıramıyordu. Sonunda kesik başı Ch'ang-an'a götürülen Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın oğlu Ku-lung-fu Pai-mei'i kagan seçtiler (744 yılı).

Çin imparatoru Hsüan Tsung, artık Gök-Türkleri kesin bir şekilde ortadan kaldırmak arzusunda idi. Bu yüzden Gök-Türklerin son durumunu gayet iyi bilen kumandan Wang Chung-ssu'yu tekrar onların üzerine gönderdi[254].

Çinli general Sa-ho-nei dağına ulaştı. Burada Pai-mei Kagan'ın Sol (doğu) kanadını idare eden A-po Tarkan'a bağlı on bir boyla savaştı ve mağlup etti. Akabinde Pai-mei Kagan'ın batı kanadına yüklendi[255]. Tam bu sırada Orta Asya tarihini değiştirecek mühim hadiseler meydana geliyordu. Çin imparatorunun tahrikiyle Gök-Türk devletinin kaganını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk, Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kaganlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendini Kutlug Boyla Kül Kagan ilan etti. Arkasından Çin imparatoru Hsüan Tsung'a elçi gönderip durumu bildirdi. Böylece Uygur devleti resmen kurulmuş oluyordu[256]. Artık iki yüz yıllık tarihi Gök-Türk merkezi Ötüken bölgesi, Uygurların eline geçmişti.

745 yılının başlarına gelindiğinde Ötüken'de hakimiyetini iyice sağlamlaştıran Uygur kaganı, son Gök-Türk kaganı Pai-mei'e saldırdı ve mağlup edip öldürdü. Pai-mei'in kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine götürüldü[257]. Hayatta kalabilmeyi hâlâ başaran Bilge Kagan'ın hanımı da son kabilelerle birlikte gidip Çin'e sığındı.

[252]HTS 133, s. 4553.
[253]CTS 103, aynı yer; TCTC 215, s. 6860.
[254]Bu bilgi sadece TCTC 215'de kayıtlıır; bkz. s. 6855.
[255]HTS 215B, s. 6055; TCTC 215, aynı yer.
[256]Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz, C, Mackerras, *The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968, s. 1,2 vd. ; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı* (ist. üniv, basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd. ; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 14-27.
[257]TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863.

2 - Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler

Pai-mei Kagan'ın öldürülüp kesik başının Çin'e götürülmesiyle Gök-Türk hanedanının siyasi varlığı tamamen sona eriyordu. Zaten hanedana mensup çok sayıda bey gidip Çin'e teslim olmuştu. Ötüken bölgesinde yıllardır süren iç savaş neticesi boyların dağıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Uygurlar, Basmılları mağlup ederek büyük bir siyasi organizasyon halinde Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular[258]. Dolayısıyla Gök-Türk hanedanından gelen her hangi bir kişinin devleti yeniden canlandırması mümkün olmazdı. Üstelik uzun süren iç savaş yüzünden diğer boyların Gök-Türk hanedanına bağlılığı kaybolmuştu.

Bundan sonra bir kaç yüzyıl içinde çok nadir de olsa Gök-Türk ismine kaynaklarda rastlanmaktadır. Söz konusu isimleri kaynaklardan toplayıp aşağıda sunmaya çalışırsak şöyle bir değerlendirme ortaya çıkar: Kapgan Kagan'ın[259] torunu olan A-pu-sse yukarıda da görüldüğü üzere 742 yılının sonlarına doğru ülkesinde patlak veren iç savaşlar ve diğer kargaşalıklardan dolayı Teng-li Kagan'ın kızı ile giden grupta yer alarak Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna teslim olmuştu[260]. Ona Çin imparatoru Hsüan-Tsung'a bağlılığından dolayı Shuo-fang bölgesi Chie-tu-fu-shih'lığı (özel vazifeli memur) ve Feng-hsin prensliği unvanlarının tevcih edildiği anlaşılmaktadır[261]. T'ang hanedanını kökünden sarsan meşhur An Lu-shan'ın isyanı sırasında[262] A-pu-sse da karışıklıktan faydalanıp isyan etmek planları yaptı. Daha sonra Çin sınırlarını terkederek Gobi Çölünün kuzeyine eski topraklarına geri döndü[263]. 752 yılının bahar aylarında meydana gelen bu ayaklanmanın akabinde Çin sınırlarına hücum etti[264]. Onun bazı yağmalar yaptığı iki yıl sonra Beşbalık askeri valisi Ch'eng Chien-li tarafından esir edildiğini öğreniyoruz[265]. Aslında bu hususta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bazı belgeler Karlukların o sıradaki yabgusunun A-pu-sse'yı tutukladığını, ona bağlı boyların da üç ay önceden teslim olduğu şeklinde kayıtlar ihtiva etmektedir[266]. Neticede Çin başkentine

[258]bkz. not 29.

[259]692-716 yılları arasında II. Gök-Türk devletini idare eden Kapgan için bkz. A. Taşağıl, Kapgan Kagan, *Belleten*, sayı 217, s. 51-70.

[260]CTS 9, s. 215.

[261]Sadece CTS 9, s. 225.

[262]Yarı Türk yarı Soğd asıllı olan ve Çin tarihinin en meşhur ayaklanmalarından birini gerçekleştiren An Lu-shan'ın faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. E. G. Pulleyblank, A, Sogdian Colony in İnner Mongolia, *T'oung-pao*, XLI, 1951, s. 338-342; aynı müel., *The Background or the Rebellion of An Lu-shan*, London 1955.

[263]CTS 9, aynı yer.

[264] HTS 5, s. 148.

[265]CTS 9, s. 228; HTS 5, s. 150.

[266]HTS 5, s. 149.

götürülen A-pu-sse, imparatorun sarayının merdivenlerine sunulmuş ve Chu-ch'iou caddesinde idam edilmiştir[267].

756 yılında T'ang hizmetine girmiş ve generallik rütbesine yükselmiş olan A-shih-na Ch'eng-ch'ing, isyan edip Ying-ch'uan bölgesine saldırarak ele geçirmiş, şehrin muhafızı Hsie Yüan ve vali yardımcısı P'ang Chien'i esir etmişti[268]. Fakat, onun akibeti hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Her halde mağlup olup Çinlilere yakalanmıştır. 764 yılında reislerini öğrenemediğimiz yine bir grup Gök-Türk, Feng eyaletine hücum ederek muhafız general Ma Wang'ı öldürmüşlerdir[269].

Bu tarihten uzun süre sonra Gök-Türklerin Çin sınırlarına tecavüzleri dolayısıyla kaynaklarda zikredilmelerine rastlanmaktadır. 837 yılına gelindiğinde Chen-wu bölgesinde yaşayan Gök-Türkler, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. İsyan sebepleri konusunda bilgi yoktur. Bunlar tarım arazileri ve çiftçilerini yağmaladılar ise de Çinli kumandan Liou Mien'e mağlup olup pasifize edildiler[270]. Aynı bölgede bulunan Gök-Türklerin on yıl sonra yani 847 yılında, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma yapmalarına tesadüf edilmektedir. Yine o bölgenin idarecisi olan Shih Hsien-chung söz konusu Gök-Türk bakiyelerini bozguna uğratmış ve her hangi bir tehlike teşkil etmelerini engellemiştir[271].

Yaklaşık yetmiş sekiz yıl sonra Beş Hanedan döneminde Gök-Türkleri T'ang imparatorluğunun yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu anda yine tarih sahnesinde görmekteyiz. Eski ve Yeni Beş hanedan tarihlerinde yazdığına göre 925 yılının bahar başlangıcında Gök-Türkler elçi gönderip, kendi ülke mallarından sunmuşlardı. İfadelerden anlaşıldığına göre Gök-Türkler, o esnada Çin sınırlarının dışında idiler. Elçi Hun-chie-lou, aynı zamanda Gök-Türklerin reisi olabilirdi[272]. Aynı yılın kış mevsiminde Gök-Türkler Hsi, T'u-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte yine elçi göndermişlerdi[273]. Bahsettiğimiz elçilik heyetlerinin akabinde muhteviyatı enteresan bir kayıt vardır. Buna göre imparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o (pi)'yi ziyaret edip Gök-Türk tanrısına kurban sunmuş, kuzey geleneklerine göre tören yapılmasını müsaade etmiştir. Ertesi yıl Gök-Türklerin başında başka bir reis göründüğünde göre söz konusu

[267]CTS 9, s. 228.
[268]CTS 10, s. 244.
[269]CTS 6, s. 171.
[270]TCTC 245, s. 7930.
[271]TCTC 248, s. 8031.
[272]CWTS 32, s. 446; HWTS 5, s. 48. Bu kaynaklardaki bazı metinlerin fransızca tercümesi için bkz. J. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties, D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955, s. 94-100.
[273]HWTS 5, s. 49.

tören bir cenaze töreni idi ve imparator Hun-chie-lou'nun ölümü dolayısıyla tören yapılmasına müsaade etmişti. Gök-Türklerin yeni reisinin adı Chang Mu-chin idi. O da Çin sarayına vergi sunmuştu[274]. 931 yılında Çin imparatoru Ming-tsung'u ziyaret eden Gök-Türk elçisinin adı Tu-a-shu idi[275] ve büyük ihtimalle o da onların reisi durumunda bulunuyordu.

934 yılında Gök-Türkler ilişki kurdukları Sonraki T'ang hanedanı yıkılınca Sonraki Chin hanedanı kuruldu (936-944). Bu hanedan döneminde 941 yılının sonbaharında Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai adı geçen hanedanın başkentini ziyaret etmiştir[276].

941 yılı Gök-Türklerin Çin'e son elçi gönderildikleri tarihtir. 745 yılında son kaganları Pai-mei, Uygurlar tarafından öldürüldükten sonra Çin'e sığınmak zorunda kalan Gök-Türkler, aradan uzun zaman geçmesine rağmen benliklerini kaybetmemişler, fırsat buldukça ayaklanmışlardır. Beş Hanedan döneminde ise adı geçen tarihe kadar diplomatik ilişkiler kurduklarına tesadüf ediyoruz. Bu devirde yani 907 yılında T'ang imparatorluğunun yıkılmasından sonra ortaya çıkan zayıf devletlerde ilişki kurabilecek kadar güçlendikleri anlaşılmaktadır. Ama güçlerinin miktarı ve akıbetleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yeni Beş Hanedan Tarihi'nin Gök-Türkler hakkındaki son kaydına göre askeri valilerinin hepsini kaybolması sebebiyle[277] artık kayıtları tutulamamıştır.

[274] CWTS 39, s. 543; HWTS 6, s. 60.
[275] HWTS 6,s. 63.
[276] HWTS 8, s. 85; CWTS 80, s. 1052.
[277] HWTS 74, s. 913.

BELGELER

I- Tien T'ung 198

1073 b, c

"Kutlug (Ku-tuo-lu) , Hsie-li (İl Kagan) ailesindendir. Onun babası aslında Ch'an-yü askeri valiliğinde sağ kanatta, Yün-chung askeri valiliğinde She-li-yüan-ying'in emrinde T'u-tun Ch'o (Tudun Çor) idiler[278]. Fu-nien yenildiği sırada Kutlug kaçarak Ts'ung-ts'ai (Çogay kuzı) dağına ulaştı. Burada etrafındakilerin sayısı arttı. Halkının sayısı beş binden fazla oldu. Aynı zamanda Dokuz Oğuzların (chiou-hsing) at ve koyunlarını yağma ederek (onlardan) çok sayıda elde etti. Gittikçe kuvvetlendi. Neticede kendini kagan ilan etti Kardeşi Mo-ch'o[279], şad Tuo-hsi-fu yabgu oldu. Wen Yen-po'nun fikri doğrultusunda nehrin[280] güneyindeki altı eyalete bölünerek yerleştirilen boylardan olduğu için A-shih-na[281] Yüan-chen bütün Çin geleneklerini öğrenmiş, sınırlardaki ve Çin seddindeki boşluklardan haberdar olmuştu[282]. Ch'an-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş (gözetmekle) görevli bulunduğu sırada işten el çektirilmiş ve askeri vali yardımcısı (ch'ang-shih) tarafından hapse atılmıştı.

Sonradan Kutlug, gelip saldırdığında, eski boyları teftiş etme görevini geri istedi. (Wang) Pen-li müsaade edince, kaçıp Kutlug'un yanına sığındı. Kutlug onun katılması üzerine aşırı derecede sevindi. A-p'o Ta-kan (Apa Tarkan/Tarhan) tayin ederek, askerlerin ve atların idaresi işini ona verdi. Wei eyaletine hücum edip askeri vali Ts'ui Chih-pien'i bozguna uğrattılar. Karşı gelen valiyi öldürdüler.

Wen-ming saltanat devresinin ilk senesi (684 yılı) tekrar Shuo eyaletine saldırıp, sivil memurları öldürdüler. Ch'ui-kung devresinin ikinci senesinde (686 yılı) Kutlug, yeniden Shuo, Tai ve benzeri eyaletleri yağmaladı.

[278] Eski Türklerde tudun ve çor iki ayrı unvandır. Bu unvanların tarih gelişimleri ve icra ettikleri vazifeleri hakkında bkz. A. Donuk, a. e., s. 13, 14, 52, 53.

[279] Kapgan Kagan'ın Çin kaynaklarındaki ismidir.

[280] Sarı Irmak kasdedilmektedir.

[281] Tonyukuk'un adı diğer bütün kaynaklara A-shih-te şeklinde yazılmış olduğundan buradaki metinde hata olduğu kanaatindeyiz.

[282] Bu bilgi sadece burada kaydedilmiştir. Diğer kaynaklarda söz konusu kayda rastlanmamaktadır.

Sol Yü-chung-lang generali Shun-yü Ch'u-p'ing, Yang-ch'ü-tao unvanıyla, P'u Ying diğerlerine kumanda ederek harekete geçti ve Hsin eyaletine vardı. Burada yağmacılarla savaştı. Büyük mağlubiyete uğradı. Beş binden fazla insan öldü. Üçüncü sene Kutlug, tekrar hücuma geçip Ch'ang-p'ing'e girdi. Sağ Ying-yang muhafızları büyük generali Hei-ch'ih Ch'ang-chih, onunla savaşarak durdurdu. O yıl sekizinci ayda Shuo eyaletine saldırdılar. Tekrar Ch'ang-chih, Yen-jan-tao büyük baş kumandanı olarak Huang-hua-tui adlı mevkide onları büyük bozguna uğrattı. Kırk li'[283] den fazla Gök-Türkler dağılarak çölün (Gobi) kuzeyine dağıldılar. Sağ Chien-men muhafizleri orta-yardımcı generai Ts'uan Pao-pi, on üç bin askere kumanda ederek sınırlardan dışarı çıktı. Zayıf (tedbirsiz) bir şekilde onları takip ederken Kutlug tarafından bozguna uğratıldı. Bütün ordu yok oldu. Ts'uan Pao-pi, Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nın Gök-Türkleri mağlup edişini görmüş, kendisi de başarı kazanmak istemişti. İmparatoriçe Wu, durumu her ikisinden duymak istediğinde Ts'uan Pao-pi'nin başarı kazanmak için hırslı davranarak, Çin sınırlarından iki bin li' den fazla uzaklaştığını, Yüan-chen ve diğerlerinin onu hazırlıksız görünce aniden saldırdıklarını, üstelik adam göndererek Gök-Türklere kendisinin savaşmak için geldiğini bildirdiğini, dolayısıyla onlar tarafından etrafının sarıldığını öğrendi. Ts'uan Pao-pi vazifesinden azledilip cezalandırıldı. İmparatoriçe Wu çok kızdığı için Kutlug'un adını Pu-tsu-lu şeklinde ilan etti. Yüan-chen sonra askerlerine kumanda ederek T'u-ch'i-shih (Türgişler) 'lara saldırdı. Savaş alanında askerileri idare etti. T'ien-shou saltanat devresinin ortasında (691) Kutlug öldü.

Mo-ch'o (Kapgan) ki, o Kutlug'un kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman onun oğlunun küçük olması sebebiyle tahtı ele geçirdi. Kendini kagan ilân etti. Ch'ang-shuo saltanat devresinin üçüncü yılında halkına önderlik ederek Ling eyaletine saldırdı. Ahaliyi öldürüp yağmaladı. İmparatoriçe Wu, Pai-ma manastırı rahibi Hsie Huai-i'yi Shuo-fang-tao'ya gönderip, harekat orduları baş kumandanı olup on sekiz generalin kumandanı olarak saldırmasını emretti. Sonra yağmacılarla (Gök-Türklerle) karşılaşmadı. Birliklerini (ordularını) toplayıp geri döndü. Mo-ch'o aniden Çin sarayına elçi gönderdi. İmparatoriçe Wu memnun oldu. Ona sol muhafızları generalliği ve ülkeye dönen (bağlanan) dük unvanını sundu. Beş bin top ipek bağışladı. Ertesi yıl tekrar elçi gönderip barış teklif etti. Yine kendisine Ch'ien-shan (Değişip mükemmel olan) Kagan unvanı sunuldu. Wan-suei T'ung-t'ien saltanat devresinin ilk yılında 696 Ch'i-tan'ların reisi Li Chin-chung ve Sun Wan-lao isyan ettiler. Ying'deki askerî valiliğe saldırdılar.

[283]Metinin aslında "dört bin li'den fazla" kaydı vardır. Yukarıdaki notta olduğu gibi bütün diğer kaynaklarda kırk li (bir li yaklaşık 567 m.) şeklinde belirtilmiştir. Dolaylısıyla kırk li (birli yaklaşık 567 m.) kaydı daha doğru olmalıdır.

Mo-ch'o elçi gönderip Ho-hsi'de Çin'e teslim olmuş ailelerin geri gönderilmesini istedi. Bunun için Ch'i-tan'lara saldımayı teklif ediyordu. Müsaade edildi. Mo-ch'o bunun üzerine Ch'i-tan'lara hücum etti. Ch'i-tan'lar mağlup olup dağıldılar. Arta kalanları teslim oldu. Mo-ch'o, o ahali ve askerleri alınca kuvvetlendi. İmparatoriçe Wu, elçi gönderip, ona özel İlteriş Büyük Ch'an-yü ve ülkesinde (milli davasında) başarılı kagan unvanını verdi.

Ch'eng-li saltanat devresinin ilk yılında (698) Mo-ch'o elçi gönderip İmparatoriçe Wu'nun oğlu gibi kabul edilmesini, yine kızının olduğunu evlilik yoluyla akrabalık tesis edilmesini teklif etti.

Önceden Hsien-t'ing saltanat devresinin ortasında (670-673) Gök-Türklerinden gidip Çin'e bağlanan bütün boyların çoğu Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi altı eyalete yerleştirildi. Bunlar Ch'an-yü genel askeri valiliğinin topraklarını oluşturuyordu. Mo-ch'o bunları istedi. Ayrıca tarım aletleri ve tohum talep etti.

İmparatoriçe Wu önce kabul etmedi. Mo-ch'o çok kızdı. Ağır hakaretler etti. Çin'in elçilerinden T'ien Kuei-tao'yu tutukladı, öldürecekti. Çin sarayı onun askerî gücünden korktu. Yao Shou, Kapgan'ın teklifinin kabul edilmesini söyledi. Neticede Altı Eyaletin bin çadırdan fazla ahalisi, kırk bin ölçek tohumluk darı, üç bin tarım aleti gönderildi. Bundan dolayı Mo-ch'o kuvvetlendi. Ertesi yıl İmparatoriçe Wu, Wei-wang wu-ch'eng-ssu-nan'ı ve Huai-yang prensi Wu Yen-hsiou'ya onun kızını gelin olarak kabul etmesini emretti. Yine general Yen Chih-wei'e Ch'un-kuan Shang-shu yardımcısı unvanı verilerek gönderildi. Gök-Türk merkezine verilmek üzere altınlı ipekli işlemeli kumaşlar hazırlandı. Heyet onların Hei-sha (Karakum)'daki güney merkezlerine vardı. Mo-ch'o dedi ki: " Benim kızımın Li ailesinden Göğün oğlu ile evleneceği şüpheli. Siz buraya şimdi Wu ailesinin oğlu ile geldiniz. Biz çok eskiden beri olageldiği üzere Li ailesi ile müttefikiz. Duydum ki, Li ailesinin Göğün oğlunun soyu yok olmak üzere. Sadece iki oğlu hayatta. Şimdi askerlerimle yardım edip tahta geçireceğim. Bu yüzden Yen-hsiou ve diğerlerini yakalayıp, tutukladı. Arkasından Yen Chih-wei'i kagan yaptı. Yüz binden fazla askere sahip ordusuyla Çin'in Ching-nan ve P'ing-ti, Ch'ing-i gibi ordularına saldırdı. Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Shan-tse'yı beş bin askerle birlikte esir aldı. İmparatoriçe Wu, Ssu-nung-ch'ing unvanlı Wu Chung-kuei, T'ien-ping hsi-tao baş kumandanı, You eyaleti askerî valisi Chang Jen-tan, T'ien-ping-tung-tao baş kumandanı tayin edildiler. Üç yüz binden fazla askere kumanda ederek savaşacaklardı. Sol Juo-lin-wei generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunun baş kumandanı olarak yüz elli bin askerle arkalarından takviyeye gönderildi. Mo-ch'o tekrar Heng eyaleti yolundan girdi. Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini işgal etti. Sonra Ting eyaletine girdi. Valisi

Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakaları yakıp yıktı. Ahaliyi yağmaladı. Kadın erkek, büyük küçük hepsini öldürdü. İmparatoriçe Wu, çok kızdı ve Mo-ch'o'nun unvanını değiştirerek Chan-ch'o (Başı Kesik Çor) adını verdi. Kapgan daha da ilerleyip Chao eyaletini kuşattı. Buranın askerî muhafızı T'ang Po-jo kendisi teslim oldu ise de Ts'u-shih (vali) kolay teslim olmadı. Karşı çıktı ve öldürüldü. İmparatoriçe Wu, Lu-ling prensini veliaht ilân etti. Ho-pei-tao harekat ordusunun birinci kumandanı olarak idare etmesini emretti. Ordu henüz harekete geçmeden Mo-ch'o tarafından yağmalandı. Chao ve Ting gibi eyaletlerden kadın erkek 80-90 bin insan öldürüldü. Wu-huei-tao yolunu takip edip gitti. Geçtiği yerlerde herkesi öldürüyordu. Başarı kazanılamadı.

Sha-t'o Chung-i ve arka ordusu kumandanı Li To-tso ve diğerleri savaşmaya cesaret edemediler. Ho-pei-tao baş kumandanı Ti Jen-chie yüz bin kişi ile takip etti. Başarıya ulaşamadı. İkinci yıl Mo-ch'o, kardeşi Tuo-hsi-fu'yu sol kanat idarecisi (şad) , Kutlug'un oğlu Mo-chü'yü sağ kanat idarecisi tayin etti. Her reis iki yüz bindine fazla asker ve at idare ediyordu. Yine kendi oğlu Fu-chü'yü Küçük Kagan tayin etti. Yeri iki şadın üzerinde idi. Yine Ch'u-mu-k'un'lar gibi On Okların kırk binden fazla halkı üzerine reis atanmıştı. Unvanı T'o-hsi Kagan oldu. Kendisi yıl sonunda dahi sınırlara saldırıyordu.

Chiou-shih saltanat devresinin ilk yılında (700) Lung-shih'ya akın yapıp on binden fazla at yağma etti.

İkinci yılında Mo-ch'o, Baga Tarkan'ı elçi gönderdi. Kızını Huang T'ai-tzu'nun oğlu ile evlendirilmesini teklif etti. İmparatoriçe Wu, T'ai-tse'ya En-p'ing prensi Chung-chün, İ-hsin prensi Chung-min saraya çağrılıp görüşüldü. Kapgan tekrar elçi olarak büyük veziri İ-li T'an-han'ı gönderip saraya bin baş at sundu ve teklifin kabulünden dolayı teşekkür etti. İmparatoriçe Wu, Su-yü-t'ing köşkünde, veliaht, baş vezir ve diğer saray erkanı üç sıra halinde hazır bulundular. Elçiye olağanüstü hürmet ve hediyeler sunuldu. Chung Tsung tahta çıktı. Mo-ch'o yeniden Ling eyaletinin Wu-sha ilçesine saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i karşı çıkıp savaştı. Çinliler yenildi. 6-7 binden fazla insan öldü. Bunu müteakip Yüan, Huei gibi eyaletlere girdi. Lung-you bölgesini yağmaladılar. On binden fazla at yağmalayıp gittiler. Chung-i görevden alındı.

Chung Tsung bütün iç ve dış memurlara Gök-Türkleri yıkma plânını hazırlamalarını emretti.

Sağ Pu-ch'üe unvanlı Lu Fu imparatora raporla dedi ki: " Bendeniz (veziriniz) duydum ki, Yü zamanında tam barış, huzur vardı. Miao'lar (Güney-batı Çin'de) emirlere karşı geldiler. Yin (Shang) hanedanı çok değişti. Kuei-fang'lar misafir olmadı. Eğer Jung-ti'ler kendi aralarında savaşırlarsa gelmeleri

uzak olur. Han imparatoru Kao-ti, Lou Ching'in fikrini kabul edip Hunlarla evlilik ittifakı kurdu. Hanedanın kızı ile evlendi. Çok büyük servet gönderildi. Mo-tun'un gücü vahşiliği arttı. Sınırlara saldırısı durmadı.

Eğer insanlar uzak topraklarda yaşıyorlarsa gelenekleri vahşi olur, zor pasifize edilirler. Majestelerinin kontrolüne girerlerse üç nesil teslim olurlar. İmparatorun plânını duymadık. Şimdi Hunlar teslim olmadı. Bizim ülkemizi taciz ediyorlar. İmparatorluk (haşmetmeab hazretleri) buna kızıyor. Savaşçılar, generallerin hepsi hazırlanıyor. Bendeniz Fang Shu'nun kumandanlığının daha sonrakilere örnek olduğunu, Chou'nun Ya (bir müzik aleti)'sının şarkısının başarısını, Ch'ü-p'ing'in gücünü, Yen-shan'ın şerefini duydum. Eğer on bin li düşman savuşturuldu ise bu generallerin seçimi ile oldu.

Ch'un-ch'iou (ilkbahar-yaz) döneminde birinci generallik plânlandı. Li-yüe ve Shih-shu adlı eserlerden alındı. Ch'in'in veziri Tu Yü vassallık elbisesini giymedi. Sonra Wu'nun şerefine huzur tesis edildi.

Biliniyor ki, güçlü ağır kontrol plânının yapılması bir kişi tarafından gerçekleştirilmedi. General Sha-t'o Chung-i ve diğerlerinin şahsiyetleri her ne kadar cesurlarsa da uzak plân yapamadılar. Süvari generalleri bir yerde (sınırlarda) kaldı. Aslında büyük görev yerine getiremezler.

Ayrıca kumandanlar hukuk çerçevesinde harekete geçtiler. Generaller öldürüldü.

Tsou, Ch'ang-p'ing'i işgal etti. Chao K'uo kıyım yaptı. Hu'lar Ma-i'ye gitti. Wang Huei görevden alınıp cezalandırıldı. Eğer orduyu atarsa (bırakırsa) ceza vardır. Bu sebeple genel kaideler geçerlidir. Yakında Ming-sha'ya gidildiğinde baş kumandanlar önce kaçtı. Devletin şerefini düşürdü. Cezalandırılması gerekir. Yine onun orta ordusu zaten yenildi. Birlikler karıştı, oklar zayıfladı.

Gönüllü cesur savaşçılar, ölümüne savaşırlar, başarı birlikte kaydedilir, orduların sefere çıkarılmasını, cezalandırma ile ödüllendirmenin belli olmasını (açığa çıkarılmasını) , bu takdirde savaşçıların hepsinin düğüm halinde (yek vücud olup) düşmanı yakalamanın sanatı olduğunu tavsiye ediyorum.

Bendeniz Man-i'lerin Man-i'lere saldırmasının (Çinli olmayan yabancıların birbirleriyle savaştırılması) Çin'in büyük stratejisi olduğunu duydum. Bu sebeple Batı Ülkeleri idare edildi. Sonra Chih-chih'yı yıktı. Ch'ang Huei, Wu-sun'ları kullanıp, Hsiung-nu'ları bozguna uğrattı. Cesur subayların satın alınmasını (gönüllerinin kazanılmasını) rica ediyorum. Pang ile Fu'nun ortaklığı yabancıları çözdü. Plânlayıp, hücum edip ele geçirdiler, bu boynuz gibi olmanın gücüdür. Eskiden duydum ki, Hsin-tsou tesis edildiğinde, sınırın alt tarafına

kurulduğunda, eskinin kuralları (metodları) ile düzeltti. İnsanları toplayıp sınırlara yığdılar. İçlerinden iyi (mükemmel) askerleri seçtiler. Geri kalanları bıraktılar. Sonra beş kişilik kulübelere ayırdı. Emirler öğretilir, eğer askerî işleri çok iyi pratik ederlerse, yabancıların tehlikesini incelerlerse yağmacıları yakalarlarsa, bu sebeble ödüllendirilirler.

Yakında savaşırlarsa evleri korumak için, uzakta savaşırlarsa mal, para için, sivri uçlu hızla gider, yemin söz işlemez. Saraya vergi olarak kavak-söğüt gibi değersiz şeyler gelir, on yıl geçtikten sonra uzun süre barış olur.

Bendeniz duydum ki, Han hanedanı Chih-tou'yu selamladı. Hunlar sınırlardan uzak durdular. Chao, Li Shou ile Lin Hu'ya uzaklara kaçtılar. Eğer Shuo-fang'ın emniyette, tehlikede oluşu, sınır şehirlerinin kazanması, mağlubiyeti, bin li'lik toprağın refahının kontrolünü sağlar. Bu sınırlardaki eyaletlerin valileri itina ile seçilmezse olmaz. Bu insanları kazanır ve görev verir. Askerler toplândığında eğitilip, toprak ekilip darı (tahıl) biriktirilsin, dikkatlice ateş ve duman işareti yöntemi kurulsun (ateş kuleleri) , mızraklar parlatılsın, geldikleri takdirde savaşalım. Giderlerse hazırlıklar yapıp koruyalım. Bu eskiden en iyi yöntemdi. Geçen hasat vaktinde güneş ışığı inatçı davrandı. Yeryüzünde hasat yapılmadı. Sınırları korumamız daha avantajlı, zayıf askerleri hareket ettirmeyiz. Memurlar, devlet adamları, ahalinin her biri bu işte (çalışmada) emniyette olur, onların idarecilerini çobanlarını seçelim. Onların mecburi vergileri hafifletilsin, işler ihmal edilmesin, asillere özel davranılmasın, sevgili insanların gücü T'ai-hsie'leri (park ve bahçelerdeki çardakları) genişletmez (çoğaltmaz) . Topraktan mevsiminde yararlanmak için en iyi neyin hasat edileceği araştırılsın. Sonbaharda ve kışın avlanmak emredilsin böylece askerî birlikler savaş düzenlerini öğrenir. Bu halde birkaç yıl devam edilirse, savaşmayı bilen cesur insanlar olur, hazine dağlar gibi birikir. Altın zırhlar sağlam ve keskin olur.

Bundan sonra ordu harekete geçer, büyük çölü mahveder, on bin li'yi yıldırımlar çarpar. Rüzgar iki merkezi süpürür. Tai-lin'in reisini öldürür. Kao-chie'nin ikametine asılır. Vahşiler sarsılıp korkarlar. Beş askerlik arabalardan vazgeçilsin. İmparator, vaktini (havasını, iklimini) beklerse emrindeki vefakar insanlar işini yapar. Dışarıdakileri yerleştirelim, uzaktan gelenleri pasfize edelim, Çin ülkesinin parlaklığıyla dört tarafı (yeryüzünü) barış kaplar. Ben gençken edebi konularda öğrenim gördüm; askerî işlerde eğtilmedim. Farklı olmanın sanatı, çok kızmanın önü güzeldir. Görevi savsaklayanların yeri doldurulmalıdır. Hafif işler kaba yersiz konuşmalardır. "

İmparator, kabul etti ve memnun oldu.

Mo-ch'o neticede kendi topraklarında yakaladığı Hung-lu-ch'ing unvanlı Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü. İmparator, onun yağmacılara karşı direnişinden dolayı öldükten sonra Hung-lu-ch'ing unvanını sundu. Yine Sol istihkam generali Chang Jen-yüan'e Shuo-fang-tao baş kumandanı olarak karşı çıkıp savaşmasını emretti.

711 yılının üçüncü ayında Chang Jen-yüan üç tane Shuo-chiang-ch'eng inşa etti. Önceden Shuo-fang ordusu kuzeyde Gök-Türklerle ırmakla sınırdı. Nehrin sahilinde Fu-yün-ts'u adlı bir budist tapınağı vardı. Gök-Türkler bu tapınağa geliyorlar, kurban kesip şölen düzenliyorlar ve baht diliyorlardı. Atlarını çayırlara bırakıyorlar, askerlerinin erzaklarını topluyorlardı. Nehir buz tuttuktan sonra nehri geçiyorlardı.

Mo-ch'o ordusuyla batıya So-ko'ya karşı hücuma geçtiğinde Chang Jen-yüan çölün güneyindeki toprakların boşaldığını, oraların ele geçirilmesini üç tane Shou-chiang-ch'eng (teslim alma kale-şehirleri) yapılmasını, başın arkanın birlikte hareket edeceğini onların güney akın yollarının kesileceğini teklif etti. Bir yıl sonra askerliklerini bitirenlerin insanların da yardımıyla başaracaktı. Fu-yün-ts'u orta kale olmuştu. Doğu ve batı şehirleri ona dört yüz li mesafede idi. Irmak tarafından vapurla desteklenmeye müsait idi. Mesafe kısalmıştı. Üç yüz li den fazla toprak elde delmiş oldu.

Niou-t'ou-chao-na-shan dağının kuzeyinde 180 tane ateş kulesi yaptırttı. Bundan sonra Gök-Türkler hayvanlarını otlatmak için dağı geçemediler. Shuo-fang'a Gök-Türk akınları artık durdu. Çin sınırlarında bulunan Gök-Türk askerlerinin sayısı azaltıldı.

Mo-ch'o, batıya So-ko'ya saldırıp yıktı. Ch'i-tan'lar, Hsi'ler, Sheng-lung saltanat devresinden sonra (697) onun hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Onun toprakları doğudan batıya on bin liden fazla idi. Yay çeken askerlerinin sayısı dört yüz bin idi. Kagandan sonra en kuvvetli olan idi. Askerî gücüne güvenerek, halkını zalimce idare ediyordu. Mo-ch'o ihtiyarlamıştı. Boylarının çoğu kaçıp dağılmıştı.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılında (714) oğlu İ-nie Kagan'ı, T'ung-e Tegin'i, kız kardeşinin kocası Ta-pa İlteber Shih-a-shih-p'i'yi Pei-t'ing'i kuşatmak için hafif süvarilerle gönderdi. Sağ cesur muhafızları generali Kuo Ch'ien-kuan kaleyi savunuyordu. Aniden çıkıp kalenin dışında T'ung-e Tegin'i yakaladı ve öldürdü. Bunun üzerine Gök-Türkler geri döndü. Ta-pa İlteber, geri dönmeye cesaret edemedi. Karısını alıp gelip Çin'e teslim oldu. Sol muhafızları generali tayin edildi. Yen-pei bölgesi prensliği sunuldu. Karısına Altay Dağı prensesi unvanı verildi. İkametine bir bölge tahsis edilip on köle, on baş at ve bin parça eşya bağışlandı.

Ertesi yıl (715) On Ok boyunun sol kanat şadı Tuo-lu Çor, sağ kanat şadı Beş Nu-shih-pi, Beş Erkin'in oğul ve damatları Kao-li (Kore) 'li Mo-nan-chih, Kao Wen-chien, Chia-t'ie Askerî valisi Ssu-t'ai ve diğerleri kendi halklarıyla birbirlerini takip ederek gelip müttefik oldular (Çin'e bağlandılar) . Yaklaşık on bin çadırdan fazla olmuşlardı. Onlara nehrin güneyindeki eski topraklarında oturmaları emredildi. Kao Wen-yüan'e Sol Wei-yüan-wai büyük generalliği, Chia-tie askerî valisine Lu-kung bölge düklüğü verilirken, diğerlerine rütbelerine göre hediye ve unvanlar sunuldu. Kapgan'ın kızının kocası A-shih-te Hu-lu aniden saraya geldi. Kendisine özel karşılama yapıldı.

O sonbaharda Mo-ch'o, Dokuz Oğuz reisi A-ssu-pu (A-pu-ssu) ve diğerleri çölün kuzeyinde savaştılar. Dokuz Oğuzların sayısı azaldı. İnsanlarının çoğu öldü. Ssu-pu, halkıyla gelip teslim oldu. Dördüncü yıl (716) Mo-ch'o, zaferin mağruriyeti içinde dönüyordu. Hazırlıksızdı ve yanında az sayıda asker vardı. Bayırkular pusu kurmuşlardı. Söğüt ormanının içinden reisleri Chie-chih-lüe aniden çıkarak Mo-ch'o'ya saldırdı ve öldürdü. O sırada yabancıların içinde olan Ho ling-ch'üan, Mo-ch'o'nun kesik kafasını Çin başkentine getirdi.

Kutlug'un oğlu Kül Tegin eski boyunu çağırıp işbirliği yaptı. Mo-ch'o'nun oğlu Küçük Kagan'ı kardeşlerini ve bütün akrabalarını öldürdü. Sol bilge prensi Mo-chih-lien'i Bilge Kagan unvanıyla tahta geçirdi. Bilge Kagan K'ai-yüan saltanat devresinin dördüncü yılında (716) tahta çıktı. Asıl kendi unvanı Küçük Şad idi. Dostluk, barış yanlısı bir karaktere sahipti. Kendisi ülkeyi Kül Tegin'in başarısı sayesinde elde etmişti. Ona sundu. Kül Tegin kabul etmedi. Bunun sonrasında Sol Bilge prensi oldu. Asker ve atların idaresi işleriyle meşgul olacaktı. Ch'i-tan, Hsi'ler birlikte sınırlara geldiği zaman Türgişler kendi kaganlıklarının ilân ettiler. Gök-Türk boylarının çoğunun güvenleri kaybolup ayrılmışlardı. Mo-ch'o zamanında idari işler Tonyukuk tarafından plânlanıyordu (plânlama reisi idi). Mo-ch'o'nun emrindeki devlet merkezindeki bütün unvanlı memurlar Kül Tegin tarafından öldürülmüştü. Tonyukuk kızının Bilge Kagan'la evli olması sebebiyle öldürülmekten alıkonulmuş, boyuna geri dönmüştü. Tekrar idareye (görevine) getirildi. Artık yaşı yetmişten fazlaydı. Gök-Türkler ve bütün diğer boylar ona saygı gösteriyorlardı.

Aniden teslim olan ailelerden A-hsi-lan Chia-t'ie Ssu-t'ai ve diğerleri Ho-ch'ü'de isyan edip (Gök-Türk ülkesine) döndüler. Önceden güneye gelip teslim olan aileler Ch'an-yü askarî valiliğine getiriliyorlardı. Sol muhafızları generali Ch'an-yü yardımcı valisi Chang Chih-lien onların silah vesair aletlerinin alıyor, nehri geçmelerini emrediyordu. Gök-Türkler ona çok kızdılar. Yü-shih-chung-ch'eng unvanlı Chiang Huei, sınır bölgelerinin teftiş ediyordu. Okları ve yayları alınan Gök-Türkler av yapamadılar. Huei silahları iade edip geri döndü. Bu yüzden hepsi isyan etti. Chang Chih-lien hazırlıksız idi. Ch'ing-k'ang-ling'de

teslim olan aileler ile savaştı. Büyük bozguna uğradı. Chang Chih-lien'i canlı yakaladılar. Gök-Türklere sunacaklardı. Shuo-fang baş kumandanı Hsüe Na askerleriyle onları takip edip cezalandırdı. İsyan edenler Ta-p'in ilçesine vardılar. Yine general Kuo Chih-lien tarafından hücuma maruz kaldılar. İsyancıların sayısı azaldı. Hei-shan'daki Hu-yen-ku vadisine dağıldılar. Chang Chih-lien'i serbest bırakıp gittiler. İmparator, Chang Chih-lien'i başarısızlığından dolayı idam ettirdi.

Teslim olan aileleri alınca Bilge güneye akın yapmak plânları yapıyordu. Tonyukuk dedi ki: " T'ang reisi cesur ve bilgili insanları barış ve refah içinde, fırsat doğmazsa, ayrılık çıkmazsa harekete geçilmemeli. Bizim milletimiz yeni (henüz) toparlandı. Hasta ve yorgunlar. Beslenmeleri için üç seneye veya daha fazlasına ihtiyaç var. Ondan sonra bakışımızı değiştirir ve harekete geçeriz. " Bilge (Hsiao-sha) yine şehirlerin etrafın surlarla çevirip budist tapınağı yapılmasını istedi. Tonyukuk dedi ki: "Olmaz, Gök-Türk insan ve hane sayısı çok az. Çin'in yüzde birine yetişmiyor. Buna rağmen genelde karşı karşıya gelebiliyoruz (savaşabiliyoruz). Suları otlakları takip ederek, bir yerde uzun süre durmayarak, ikamet ediyoruz. Av bizim mesleğimiz. İnsanların hepsi savaşçılığa antrenmanlı, bundan dolayı eğer kuvvetliysek askerlerle akın yapabiliriz. Zayıf olursak dağlarda ormanlarda gizleniriz. T'ang askeri çok olmasına rağmen kullanımsız. Eğer surlu şehirleri inşa edersek, eski geleneklerimizi değiştirirsek, bir kere mağlup olursak avantajımızı kaybeder, T'ang'a teslim oluruz. Ayrıca Budizm öğretisinin metodları insanlara zayıf olmayı öğretir. Kuvvetli olmanın, silah kullanmanın yolunda faydasızdır. Kurulamaz (inşa edilemez) . "

Bilge ve diğer devlet adamları onun plân ve stratejilerini derinden kabul etti.

Sekizinci yılın kışında (720) Yü-shih-tai-fu Wang Chün, Shuo-fang baş kumandanı olarak batıda Basmılları, doğuda Hsi'leri, Ch'i-tan'ları iki yabancıyı çağırdı. Ertesi yılın sonbahar başlangıcındaki vakitte, Shuo-fang ordusunun da hareketiyle birkaç yoldan girecekler. Chi-lo Suyu'nun yukarısında Gök-Türkleri bir baskınla yakalaycaklardı. Bilge duydu ve çok korktu.

Tonyukuk dedi ki: " Basmıllar şimdi Beşbalık'ta iki yabancı doğu ve batı olmak üzere çok uzaktalar. Güçlerini birleştiremezler. Wang Chün'ün atları askerleri buraya gelmeyi plânlayamaz. Eğer gelirlerse, onlar varmadan, çadırlarımızı kuzeye üç günlük yola naklederiz. T'ang askerinin yiyeceği biter ve geri giderler. Ayrıca Basmılların hafif (güçsüz) olması iyi avantaj, önce geleceklerini duydum. Wang Chün ve Chang Chia-chen birbirlerine yardım etmezler. İmparatora teklif ettiği şeyler yapılmazsa hareket etmeye cesaret edemezler. Eğer Wang Chün'ün asker ve atları gelmezse, Basmıllar yalnız varır.

Biz de o halde onları bozguna uğratırız. Gücümüzle hallederiz. " Basmıllar neticede Gök-Türk merkezine vardılar. Wang Chün ve Ch'i-tan, Hsi'ler gelmedi. Basmıllar korkup geri çekildiler. Gök-Türkler saldırmak istiyorlardı. Tonyukuk dedi ki:" Bu halk evlerinden bin li ayrıldı. Ölümüne savaşırlar. Saldırmak zamanı değil. En iyisi takip edelim. " Pei-t'ing'e iki yüz li kala Tonyukuk ordusunu çeşitli kollara ayırıp önce Beşbalık (Pei-t'ing)'ı kuşatmaya başladı. Uzun süre takip ettikten sonra çarptı. Basmılların halkının hepsi Gök-Türkler tarafından yakalandı. Onların reislerinin erkek kız bütün çocukları yakalandı ve geri dönüldü. Tonyukuk, askerleriyle ilerledi Ch'ih-t'ing (bugün Kansu'da Lung-hsien'in batısında) 'e çıktı. Liang eyaletinin koyun ve atlarını yağmaladı. Yang Ching-shu, Liang eyaleti Askeri valisi (tu-tu) , yardımcı general P'an Kuan unvanlı Yüan Ch'eng'e askerleriyle takip edip saldırmaya gönderdi. Tonyukuk dedi ki:" Yang Ching-shu eğer kaleyi savunuyorsa barış, eğer askerleriyle ortaya çıktıysa savaşmamızı emrediyorum. Şimdi zafer kazanabiliriz. Başarı gelmeli. "

Yang Ching-shu askerlerini bırakıp Ch'i-tan'lara vardı. Yağmacılarla karşılaştılar. Yüan Ch'eng askerlerine birbirlerinin elleriyle omuzlarını tutarak ilerlemelerini emretti. Yine de kolları çözüldü. Çok rüzgar ve kar buz oldu. Hepsinin yayları mızrakları düştü. Neticede subaylar bozguna uğradı. Yüan Ch'eng kendini kurtarıp kaçtı. Yang Ching-shu'nun bütün asalet unvanları elinden alındı. Liang eyaletinin işlerini beyaz elbiseli (sivil) memurlar idare etti.

Bilge Kagan bundan sonra çok kuvvetlendi. Mo-ch'o'nun bütün halkına sahip oldu. Aniden tekrar eliçi gönderip barış teklif etti. Hsüan Tsung'un oğlu olmak isteğinde bulundu. Kabul edildi. Shang prensesi rica etti. İmparator çok hürmet edip hediyeler sundu. Göndereceğini ifade etti. 13. yılda İmparator doğuya teftişe gidecekti. Chung-shu-ling unvanlı Chang Yüe, Gök-Türklere karşı askerî hazırlıkların artırılmasını plânladı. Ping-pu-lang unvanlı P'ei Kuang-t'ing dedi ki: " Feng-shan töreninin icra edilmesi, işlerin yolunda olduğunu gösterir. Neden böyle bir şeye gerek var?" Chang Yüe dedi ki: " Gök-Türkler her ne kadar barış teklif ettilerse de vahşi kalplilerle zor anlaşılır. Ayrıca Bilge ki, o insancıldır ve insanları sever, halkını öyle idare eder. Kül Tegin askerî işlerde mükemmeldir. Önünde hiç kimse yoktur (bu işlerde) . Tonyukuk derinden hareket eder, yaşlı ve güçlüdür. Li Ch'ing zamanında Çin'e gelenlerdendir. Üç kişi birlerşirlerse hareket etmemizin faydası olmaz (Hiç bir şey işe yaramaz) . Bizim ülkemizin doğuya gittiğini biliyorlar. On bin kişi bir sınıra gelirlerse nasıl savunuruz?" Kuang-t'ing- Ona elçi gönderip büyük vezirinin İmparatorun konvoyunu takip etmesine çağrılmasını teklif etti. Eğer Gök-Türkler, göndermezlerse doğuya hareket etmenin zor olduğunu söyledi. Yüe onun dediklerini kabul etti. Chung-shuh-chih-sheng unvanlı Yüan Chen, Hung-lu-ch'ing yardımcısı rütbesiyle Gök-Türklere gönderildi. Onun fikrini

açıkladı. Bilge ve hanımı, Kül Tegin ve Tonyukuk başta olmak üzere diğer devlet adamları çadırın içinde yuvarlak bir halde eğlence tertip etmişlerdi. Bilge, Chen'a dedi ki: " Tibetliler köpek nesilinden geliyorlar. T'ang ile evlilik yaptılar. Hsi ve Ch'i-tan'lar, eskiden Gök-Türklerin kölesi idi. Onlar da Çin prensesi aldı. Gök-Türkler bir kaç defa evlilik teklifinde bulunmalarına rağmen evliliğe müsaade edilmedi. Neden?" Yüan Chen dedi ki: " Kagan imparatorun oğlu oldu. Baba nasıl evlilik ilişkisi kurar? Ayrıca duydum ki, diğer yabancılara verilen kızlar imparatorun kızı değil. Şimdi istediğimiz gerçek mi? Sahte mi? neticede alamazsa ayrıca doğru yanlış olduğunu bütün yabancılar görecek". Chen söylenenleri imparatora rapor edeceğini kabul etti. Bilge büyük vezir A-shih-te İlteberi hediyelerle saraya gönderdi. Böylece İmparatorun doğu gezisine katıldı.

Chia-kuei-tun'a varıldığında, ilteber ve bütün yabancılar silahlarla girdiler. Yaylı oklu idiler. Bazıları imparatorluk konvoyunun önünde hırsızlık yapmaya teşebbüs ettiler. İmparator yayı alıp vurdu. İlteber atından inip eliyle hırsızlık yapanı tuttu. Reverans yaparak " Kutsal insanların savaşçı ruhu mukayese edilemez. Eğer göğün kuralları bilinmiyorsa, bu insanların eksikliği. " Kendisi test etti. Gök-Türklere silahlarıyla hızla gitmelerini emretti. Lü Hsiang, imparatora dedi ki: "Baykuşlar ötemez, henüz uğur kuşu değil, yırtıcı kaplân her ne kadar gizlendi ise de yırtıcı hayvan nasıl saygılı olur? Kötü karakter zehir gibi hareket eder. Uzun zaman hizmetinizde olmaları gerekir. Gök-Türkler bu cinstendir. Barış sükunet onlar için adidir. Yakınlıktan anlamazlar. Majesteleri askeri işlere dikkatli baksın, kültürü incelemeyelim, ruhlardan korkarlar, sesi temizleyip (gücü güçle) iyice öğretmek gerekir. Başarılı olamadığı bu sebeple gelip diz çöküp vassalığını ilan etti. Acele elçi gönderdi. Majesteleri onun yoksulluğu taklidini kabul ediyor, memurlarla karışmaları, Feng-tan törenine gitmeleri, ipek ve mücevherle buluşmaları, onların zenginleşmesine yol açar, kesinlikle isim verilmemeli (evlenme olmamalı) dir. Bu sebeple imparatorun emriyle seyahata katılsınlar silahları toplânsın, imparator cesur sancağın dört tarafı parlıyor. Ruhların becerisi her tarafa ulaşıyor, saygı hürmet gerçekleşmedi.

Yine hızla gitmesine izin verildi. Elçiler yay ve mızrakları aldı, ok uçları önde uçarak yarıştılar. Aynı anda vahşi mutluluğu yakaladılar. Kırıntılar dağıldı, henüz almaya cesaret edemedi. Her ne kadar kutsal göğüs açıksa da şeyler vahşi değil, aptal kalp ayrılamıyor. Neticede tüylerinin ürpermesi artıyor. Eğer bu gibi göğüsten havlarsa nefreti olağanüstü çalarlar. Ching Ch'ing hile yapıp, hareket etti, Ho-la çalıp vardı. Geçici cesareti sertleşerek sıkıştırıp temizliği kirliliği azalıyor. Mademki ruh aleminin ölmesine, tepedeki gizli topraklara izin verildi. Ch'an-yü ince kıyıldı, lekelendi. Nasıl sınırlarda vazifeye geçer? Özel arzum majestelerinin yeniden akrabalık kurmaktan sakınmasıdır. Elçiler sınırlardaki

bölünmeyi biliyorlar. Genelde olduğu gibi kaybedilmez. Aldığı yere döner, iki gündüzün döndüğüne bakılmasıyla, elbisesinin koluyla dokuz evin üzüntüsünü alır ki, bu çok ümit edilmektedir.

İmparator onun dediklerini kabul etti. Bütün yabancılara önden hareket etmelerini emretti. Doğu ziyareti bittikten sonra her birine çok sayıda hediye sundu ve geri gönderdi. Fakat, evlilik yolu ile akrabalık kurmayı kabul etmedi. Bundan sonra yıkıldılar. Kesinlikle haklarında haber duyulmadı.

CTS 194A

s. 5177

Onun ölümü üzerine devlet adamları oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Tsung Cheng-ch'ing, Li Ch'üan onun cenaze merasiminde kurban kesmek aynı zamanda İ-jan Kagan'ın tahta geçişini selamlamak üzere gönderildi.

Onun tapınağının yazıtını dikmek için Shih-kuan ch'i-chü-shu-jan olan Li Jung, onun yazıtına yazması için gönderildi. Fırsatı olmadan İ-jan hastalıktan öldü. Yine onun kardeşi Teng-li Kagan unvanıyla tahta çıktı.

Teng-li, Çin dilinde (Budizm'de) eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma) e benziyordu. Teng-li'nin yaşı gençti. Onun annesi ki, o Tonyukuk'un kızı idi; onun küçük veziriyle gizlice işbirliği kurdu. Devlet idaresine burnunu soktu. Yabancılar arasında bu durum gizli kalmadı. Teng-li'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin unvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu. 28. yılda (741) imparator, Sağ Chin-wu generali Li Chih'yı fermanla gönderip Teng-li'nin tahta geçişini tanıdı.

Sonra aniden Teng-li annesiyle entrika çevirerek Batı Şad'ını öldürüp halkını ele geçirdiler. Sol yanı Doğu Şad'ı aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu. Askerlerini toplayıp Teng-li'ye hücum etti. Onu öldürdü. Kendi tahta çıktı unvanı Wu-su-mi-shih Kagan idi.

s. 5178

Sol Şad'a ülkesinin insanları tarafından itaat edilmedi. Pa-hsi-mi (Basmıl) boyu ayaklanıp, ona hücum etti. Sol Şad ağır bir yenilgiyle uğradı. Tek başına kaçıp uzaklaştı. Ülkesi içinde büyük karışıklık çıktı.

Batı Şad'ın hanımı, oğlu ile Kapgan Kagan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri

kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının tapınağına gitmelerini emretti. Sonra sarayda görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyafet) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin hatırasına şiir söyledi.

HTS 215B

s. 6054

Devlet adamları (ülke insanları) hep birlikte onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler.

İ-jan Kagan sekiz yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Toplam üç kere Çin sarayına elçi gönderdi. Onun kardeşi tahta çıktı. Unvanı Pi-chia Ku-tuo-lu (Bilge Kutlug) Kagan idi. Sağ Chin-wu muhafızları generali Li chih elçi sıfatıyla gönderilip Teng-li Kagan unvanı sunuldu. Ertesi yılın ilk ayında İ-nan-ju'yu elçi olarak Çin sarayına gönderip kendi ülke mallarından sundu ve dedi ki: "Gök Kaganı, gögü selamlar gibi selamlıyorum. Şimdi yeni yılın hediye sunma ayında gögün oğluna sonsuz (edebi) ömür diliyorum. "

Kagan gençti (küçüktü). Onun annesi ile küçük vezir Yü-ssu Tarkan karışıklık çıkardılar. İdareyi ele geçirmek istiyorlardı. Bütün boylar yardım etmediler (desteklemediler) . Teng-li'nin amcası sol ve sağ şadlar unvanlarıyla doğu ve batıya ayrılarak askerlerini idare ediyolardı. Subayların genç ve dinamik olanlarının hepsi onların emrinde idi.

Kagan ile annesi bir komplo ile Batı Şad'ı öldürüp askerlerine el koydular. (Bunun üzerine) sol yani Doğu Şad'ı korktu. Hemen Teng-li'ye saldırıp onu öldürdü.

Sol Şad ki, o P'an-ch'üe Tegindir. Akabinde Bilge Kagan'ın oğlunu tahta geçirdi. Aniden Ku-tuo Yabgu tarafından öldürüldü. Kardeşi yerine geçirildi. Kısa bir süre sonra onu da öldürdü. Yabgu kendini Kagan ilan etti.

T'ien-pao saltanat devresinin başında (742) onun büyük boylarından Uygur, Karluk ve Basmıllar, aynı zamanda beraber Yabgu'ya hücum ettiler. Onu öldürdüler. Sonra Basmılların reisi Chie-tie-i- shih Kagan ilan edildi. neticede Uygurlar ve Karluklar sağ ve sol yabguluğu oldular. Hep beraber Çin'e elçi gönderip durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an Kül Tegin'in oğluna Wu-su-mi-shih Kagan unvanını sundular. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı oldu. İmparator itaat etmesini bildirdi ise de onun maiyetindekiler kabul etmediler. Basmıllar ve diğer üç boy

beraberce Wu-su-mi-shih'ya saldırdılar. Mi-shih kaçtı ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu A-pu-sse ve Ke-la-to beş bin çadır insanla gelip Çin'e teslim oldu. Ke-la-to'ya Huai-en prensliği (Wang) sunuldu.

s. 6055

3. yılda (744) Basmıl ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yi öldürdüler. Kesik başına başkente ulaştırıldı. İmparator atalarının mezarlarının bulunduğu tapınağa sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mai? Tegin Ku-lung-fu geçti. Unvanı Pai-mei Kagan oldu. Neticede Gök-Türklerde büyük karışıklık çıktı.

Devlet adamları Basmılların reisi kagan seçtiler. Shuo-fang özel idarecisi Wang Chung-ssu'ya onun karışıklığına müdahale ederek düzeltme vazifesi verdi. O da Sha-he-nei-shan'a ulaştı.

Onun Sol A-po Tarkan'ının 11 boyuyla savaşıp bozguna uğrattı. Sadece onun sağ tarafı itaat edilmişti. Ayrıca Karluklara Uygurlar Basmıl Kagan'ını öldürdü. Uygur Ku-li Pei-lo'ya o ülkenin idaresi sunuldu. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu. Ertesi yıl Pai-mei Kagan öldürülüp başı başkente sunuldu.

Bilge Kagan'ın hanımı Po-fu Hatun kendine tabi halk ile Çin'e itaat etti. Hua-wu-lou adlı binada imparator onların şerefine ziyafet tertip etti. Bu iş için şiir söyledi. Hatun'a Pin-kuo Fu-jen unvanını sundu. Hasat zamanında 2 milyon ölçek un verdi.

Gök-Türkler sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başladılar (542, 545, 551 yılları) , burada yıkıldılar. Sonradan bazen saraya vergi getirenlerin hepsi Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) boyları idiler. Onların topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Onların batıya ayrılan kabilesi batıda idi ki, onlara Batı Gök-Türkleri dendi.

CTS 103

s. 3198

Wang Chung-ssu, Tien-pao saltanat devresinin ilk yılında (742) aynı zamanda Ling-chou tu-tu'su (askeri valisi) oldu. Yaz ayında kuzeye saldırdı. Hsi, Nu-chie'lere Sang-kan Irmağında savaşıp onları üç kere yendi. Halklarının büyük kesimini esir aldı (yakaladı) . Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplântı yaptıktan sonra geri döndü.

Gök-Türklerin yabgusunda yeni problem çıktığı zaman Chung-ssu, çölün ağzına askerlerini yığarak onu korkuyla sarstı.

Wu-su-mi-shih Kagan korktu ve müttefik olmayı teklif etti. Neticede değişip erteledi ve gelmedi. Wang Chung-ssu, Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boyu bir araya getirerek, Wu-su-mi-shih'ya saldırttı. Wu-su-mi-shih kaçtı. Wang Chung-ssu askerlerini ileri çıkararak ona hücum etti. Onun sağ kanadını ele geçirip geri döndü. Onun batı yabgusu ile Bilge Hatun, Batı Şad'ı K'e-la-to binden fazla çadır ahalı ile Çin sarayına geldiler. Bu sebeple Sol Wu-wei büyük generalliği onun unvanına ilave edildi. Ertesi yıl Nu-chie'ler ile Gök-Türklerin ahalisine hücum edip bozguna uğrattı.

Kendisi Çin sınırlarının dışında barışı tesis etti. Yabancılar girmeye cesaret edemedi.

T'ien-pao'nun üçüncü yılında (744) Gök-Türk Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) Basmıl yabgusu ve diğerleri hep beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a saldırıp onu öldürdüler. Kesik başı başkente getirildi.

HTS 133

s. 4552

Tien-pao saltanat devresinin ilk yılında kuzeye Hsi ve Nu-chie'lere, Sang-kan Irmağına saldırıp onları üç karşılaşmada da yendi.

s. 4553

Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplântı yaptı ve geri döndü. Gök-Türklerde daha yeni problem mevcut olduğunda Wang Chung-ssu orduyla çölün ağzından girip onları kontrol altına aldı.

Wu-su-mi-shih Kagan teslim olmayı teklif ettiğinde Wang Chung-ssu onun Mu-ts'e ve Lan-shan'a boş alanlara kaçabileceğini düşündü.

Bu sebepten uygulanabilecek en iyi plânı uyguladı. Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boy To-lo-ssu Kalesine saldırdı. K'un Suyu'nun içinde yürüyerek Wu-su-mi-shih Kagan'ı öldürdüler. Ta-t'ung ve Chih-pien kalelerini birleştirdi. Yağmacılar seddi yağmalamaya cesaret edemesin diye.

CTS 9

s. 218

T'ien-pao saltanat devresi 3. yıl

Dokuz Oğuz Basmıllar, Gök-Türk Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler.

CTS 8

s. 202

Yıl sonunda Gök-Türk Bilge Kagan öldü.

CTS 9

s. 213

29. yıl 3. ayda (741 yılı)

Tibet ve Gök-Türkler saraya elçi gönderdiler.

s. 213

Sonbahar 7. ayda Gök-Türk Teng-li Kagan öldü.

CTS 9

s. 215

T'ien-pao saltanat devresini ilk yılı 8. ay

Gök-Türk A-pu-ssu ki, Mo-ch'o (Kapgan) Kagan'ın torunudur.

Teng-li Kagan'ın kızı ile beraberce kendi taraftarlarıyla gelip teslim oldular.

9. ayda imparator Hua-wo-lou adlı binada saray kızlarına Bilge Kagan'ın karısı hatun ve oğul ile kızlarına hizmet ettirildi. Sayısız hediyeler sundu.

CTS 9

s. 225

11. yıl 3. ayda (752 yılı)

Shuo-fang Chie-tu-fu-shih' (özel idareci yardımcısı) sı ve Feng-hsin prensi A-pu-ssu ile An Lu-shan beraberce hareket edemediler (yardımlaşamadılar) . Bunun üzerine onun boyuna liderlik edip çölün kuzeyine dönüp isyan etti.

CTS 10

s. 244

Shih-te saltanat devresi 1. yıl 12 ay (756)

Asi general A-shih-na Ch'eng-ch'ing, Ying-ch'uan-chün'e saldırarak ele geçirdi. T'ai-shou unvanlı Hsie Yüan ve Ch'ang-shih unvanlı P'ang Chien'i yakaladı.

CTS 6

s. 171

Kuang-te saltanat devresi 2. yıl 10. ay (764 yılı)

Gök-Türkler, Feng-chou'ya hücum ettiler. Muhafız general Ma Wang öldürüldü.

HTS 5

s. 143

T'ien-pao 1. yıl 12. ay (742 yılı)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklere saldırdı.

HTS 5

s. 144

2. yıl (743 yılı)

Basmıllar, Gök-Türklere saldırdı. Wu-su-mi-shih'yı öldürdüler. Onun başını Çin'e sundular.

4. yıl ilk ay (745)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklerle Sa-he-nei Dağında savaştı. (Gök-Türkleri) Bozguna uğrattı.

HTS 5

s. 148

11. yıl 2. ayda (752 yılı)

Gök-Türklerden A-pu-ssu boyu ile sınırlara saldırdı.

HTS 5

s. 149

12 yıl 6. ayda (753 yılı)

A-pu-ssu boyu teslim oldu. 9. ayda Karlukların yabgusu, A-pu-ssu'yu tutukladılar.

HTS 5

s. 150

5. ay

Beşbalık (Pei-t'ing) Tu-hu'su Ch'eng Chien-li, A-pu-ssu'yu yakalayıp sundu.

TCTC 245 (Tsu-chih T'ung-chien)

s. 7930

837 yılı

Chen-wu bölgesi Gök-Türkleri, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. Vahşice tarım arazılerini ve insanları yağmaladılar. Özel memur (Chie-tu-shih) Liou Mien onlara saldırıp bozguna uğrattı.

TCTC 248

s. 8031

847 yılı

Gök-Türkler, tüccarlara ve vergi olarak toplânan pirinçlere saldırıp yağma ettiler. Chen-wu özel idarecisi olan Shih Hsien-chung onlara hücum edip bozguna uğrattı.

CWTS 32 (Chiou Wu-tai Shih)

s. 446

T'ung-kuang 3. yıl 2. ayda (925)

Gök-Türkler ve Po-hai elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular.

CWTS 38

s. 525

T'ien-ch'eng 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator Ming Tsung, Po-ssu-ma-p'o (p'i) 'yi ziyaret etti. Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

CWTS 39

s. 543

T'ien-ch'eng 3. yıl

Gök-Türklerin reisi Chang Mu-chin ve diğerleri saraya gelip vergi sundu.

CWTS 80

s. 1052

T'ien-fu saltanat devresi 6. yılı (941)

Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

HWTS 5 (Hsin Wu-tai shih)

s. 48

T'ung-kuang saltanat devresi 3. yıl 2. ay (926 yılı)

Gök-Türklerin reisi Hun-chie-lou'nun gönderdiği elçi geldi.

s. 49

Kışın 10. ay

Hsi, T'u-hun ve Gök-Türklerin gönderdiği elçiler geldiler.

HWTS 6

s. 58

T'ien-ch'eng saltanat devresi. 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator, Po-ssu-ma-p'o'yu ziyaret ederek Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

s. 60

T'ien-ch'eng saltanat devresi 3. yıl (928 yılı)

Kışın 10. ayda Gök-Türk elçisi Chang Mu-chin geldi.

s. 63

Ch'ang-hsin saltanat devresi 2. yıl 2. ay (931 yılı)

Gök-Türk elçisi Tu-a-shu geldi.

HWTS 8

s. 85

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941) sonbahar 7. ayda Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai geldi.

HWTS 74

s. 913

Gök-Türklerin ülkesinin toprakları, idarecilerini soyları, boyları, isimleri, unvanları, mahalli eşyaları T'ang zamanında yazıldı. T'ang sonuna gelindiğinde bütün yabancılara saldırılmıştı. Boyları azalarak dağıldı. Beş Hanedan (Wu-tai) zamanına gelindiğinde saraya gelip vergi verme tecrübesinde bulundular.

T'ung-kuang saltanat devresinin üçüncü yılında Hun-chie-lou geldi. T'ien-ch'eng saltanat devresinin ikinci yılında reis Chang Mu-chin geldi. T'ien-fu saltanat devresini 6. yılında Hsüe T'ung-hai ve diğerleri elçi olarak gönderilip geldiler. Toplam dört defa varmışlardı. Bundan başka tekrar (bir daha) gelmediler.

Nihayet Gök-Türkler zamanında çok azaldılar. Tekrar gelişlerinin hesabı bilinmiyor. Onların (kendi) idarecilerinin hepsi kaybolduğu için kayıtları tutulamadı.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao)

2693/b

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Ku-tuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi Kagan oldu.

T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilan edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilan etmişlerdi. Hepsi aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'üe Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının türbesine gitmelerini emretti. Sonra sarayda

görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyaret) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin hatırasına şiir söyledi.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao)

2693/b

Tiao-lu saltanat devresinin ilkyılında (679) Ch'an-yü askerî valiliğinde görevli memurlardan Gök-Türk reislerinden A-shih-te Wen-fu, Feng-chih iki boy halkıyla birlikte isyan ettiler. Ni-shu-fu'yu kagan olarak tahta geçirdiler. Yirmi dört eyalet aynı anda isyana katıldı. Kao Tsung, Hung-lu-ch'ing unvanlı Hsiao Ssu-ye, Sağ Ch'ien-niou generali Li Ying-chia kuvvetleriyle asilerle savaşmaya gönderdi. Askerler yenildi. Ölen asker ve subay sayısı onbinden fazla idi. Tekrar Li-pu-shang-shu unvanlı P'ei Hsing-chien, Ting-hsiang harekat ordusu baş kumandanı olarak, T'ai-p'u shaod-ch'ing unvanlı Li Ssu-wen, Ying eyaleti büyük genel askerî valisi Chou Tao-mou ve diğerleri üç yüz binden fazla askerle harekete geçip, asileri bozguna uğrattılar. Ni-shu-fu, maiyetindekiler tarafından öldürüldü. Feng-chih canlı yakalanıp dönüldü.

680 yılında Gök-Türkler, Hsie-li'nin ağabeyinin oğullarından gelen A-shih-na Fu-nien'i Hsia eyaletinden davet ettiler. Irmağı geçip kagan oldu. Bütün boylar tekrar onu takip etti. Yine P'ei Hsing-chien'e Fu-nien'e saldırması emredildi. Fu-nien zor durumda kaldı. P'ei Hsing-chien bundan faydalanıp Fu-nien'i yakaladı. Başkente getirdi ve şehrin doğu pazarında idam edildi. 681 yılında A-shih-na Ku-tuo-lu Kutlug yeniden isyan etti. Ku-tuo-lu ki, o (621–630 yılları arasında Doğu Gök-Türk Devleti'ni idare eden il Kagan) Hsie-li'nin neslinden gelmektedir. Onun babası aslında Ch'an-yü valiğinde sağ kanatta Yün-chung'da She-li Yüan-ying'in maiyetinde reislik (kabile) ve tudun çorluk yapmıştı.

Fu-nien yıkılınca Kutlug, mahvolup dağılan boyları çağırıp, Tsung-lin Çogay Kuzı) dağına girdi ve isyan etti. Beş binden fazla insan vardı. Dokuz Oğuzları yağmaladı ve çok sayıda at ve koyun ele geçirdi. Gittikçe (derece derece) kuvvelendi. Zenginleşti ve kendini kagan ilan etti. Kardeşi Mo-ch'o'yu Şad, Tuo-hsi-fu'yu yabgu tayin etti. Bunun üzerine Wen Yen-po'nun teklifiyle nehrin güneyine yerleştirilen boylar altı eyalete bölündü. Gittikçe büyüyüp kalabalıklaştılar. A-shih-te Yüan-chen (Tonyukuk) geleneklerinin pratiğini yapmıştı. Sınırlarda boşlukları gerçekleri ve sahtelikleri biliyordu. Ch'an-yü askerî valiliğinde teslim olan aileleri, boyları teftiş etme görevinde bulunmuştu. İşten el çektirildi. Ch'an-yü askerî vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklandı. Sonra Kutlug akın yaptığında Yüan-chen eski boyları teftiş görevini yeniden istedi. Wang Pen-li kabul etti. Bundan sonra Kutlug'a sığındı. Kutlug onu elde edince fevkalede sevindi. Onu A-p'o (Apa) Tarkan tayin ederek

askerlerin, atların idare işini verdi. Wei eyatine saldırdılar. Askerî vali Ts'uei Chih-pien onlarla savaştı ise de neticede öldürüldü. Weng-ming saltanat devresinin ilk yılında (684) yine Shuo eyaletine girip sivil halkı öldürüp yağmaladılar. 686 yılında Kutlug yine Shuo eyaletine ve diğer eyaletlere girdi. Sol Yü-chin-wei-chung generali Shun-yü Ch'u-p'ing,

2691/c

Yang-ch'ü-tao baş kumandanı olarak ve yardımcı general Fu-ying ve diğerleri askerleri sevk edip Hsin eyaletine vardı. Gök-Türklerle büyük bir savaşa tutuştular. Ve büyük bir bozguna uğradılar. Ölen insanların sayısı beş bin idi. 687 yılında Kutlug yine Ch'ang-p'ing'e akın yaptı. Sol Ying-yang-wei büyük generali Hei-ch'ih Ch'ang-chih onlarla çarpıştı. O yılın 8. Ayında (ekim) tekrar Shuo eyaletine saldırdığında tekrar Ch'ang-chih, Yen-jan-tao başkumandanı olarak onunla savaştı. Huang-hua-tuei'de büyük bir bozguna uğrattı. Arkalarından 4 bin liden fazla takip edip bir kısım insanlarını teslim aldı. Bunun üzerine Gök-Türkler dağılarak çölün kuzeyine gittiler. Sağ Chien-men generali Wei-chung generali Ts'uan Pao-pi yine on üç bin hafif askerle Çin Seddinden çıktı. Tedbirsiz takip ederken Kutlug tarafından mağlup edildi. Bütün ordu yok oldu. Ts'uan Pao-pi az sayıda süvariyle kaçıp döndü. Başlangıçta Ts'uan Pao-pi, Ch'ang-chih'nın Gök-Türkleri mağlup edişini görmüştü (kendini göstermek için) arta kalanları takip etmeyi teklif etmişti. İmparatoriçe Wu, Ch'ang-chih ile Pao-pi'nin görüşmesini seslerinden dinledi. Pao-pi, onların başarısını kıskandığı için harekete geçmiş, Çin Seddinden iki bin li den fazla uzaklaşmıştı (ayrılmıştı) . Yüan-chen ve diğer boyların hazırlıksız olduğunu gördü. Bunun üzerine hızla hücum edip yakalamak istedi. Diğer taraftan adam gönderip Gök-Türklere durumu bildirdi. Gök-Türkler hazırlıklarını yapıp savaşa çıktılar. Dolayısıyla onlar tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Ts'uan Pao-pi'ye işten el çektirildi ve cezalandırıldı. İmparatoriçe çok kızdı ve Kutlug'un adını kısa ömürlü (Pu-tsu-lu) olarak değiştirdi. Yüan-chen (Tonyukuk) sonra askerleriyle Türgişleri cezalandırdı. Fazla zaman geçmeden ölümle buluştu. 691 yılında Kutlug öldü.

Mo-ch'o (Kapgan) ki o Kutlug'un küçük kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman onun oğlu (oğulları) gençti (çocuktu) . Bundan dolayı Mo-ch'o tahta geçip kendini kagan ilan etti.

Ch'ang-shou saltanat devresinin üçüncü yılında (94) halkıyla Ling eyaletine saldırıp halkı yağmaladı, öldürdü. İmparatoriçe Wu, Po-ma manastırı rahibi Hsie Huai-i'yi Tai-shuo-tao harekat ordusu baş kumandanı olarak 18 generale kumanda edip savaşmak üzere gönderdi. Bu kumandan daha Gök-Türklerle karşılaşmadan zafer kazanmış gibi geri döndü.

Mo-ch'o aniden Çin sarayına adam gönderdi. İmparatoriçe çok memnun oldu ve ona sol muhafızları generalliği ve ülkeye dönen dük (bağlanan) unvanlarını bağışladı. Beş bin parça hediye (eşya) sundu. Ertesi yıl tekrar elçi gönderip barış teklif etti. Unvanlarına Mükemmel Kagan unvanını ekledi.

696 yılında Ch'i-tan reisi Li-chin-chung ve Sun Wan-lao birlikte isyan ettiler. Ying ilçesine saldırıp işgal ettiler. Mo-ch'o elçi gönderip Ho-hsi'de daha önce teslim olan ailelerin yollanması halinde askerleriyle Ch'i-tan'ları cezalandırcağını bildirdi. Kabul edince Mo-ch'o, Ch'i-tanlara taarruz etti ve Ch'i-tanları dağıttı. Reislerini yakaladı. Mo-ch'o bundan sonra kuvvetlendi. İmparatoriçe Wu, elçi gönderip Mo-ch'o'ya Hsia-tie büyük Ch'an-yü ve Millî davasında başarılı kagan ilân etti. 698 yılında (Ch'eng-li saltanat devresinin ilk yılı) Mo-ch'o temsilci gönderip, imparatoriçenin oğlu olmayı teklif etti. Ayrıca kızı olduğunu evlilik yolu ile akraba (müttefik) olmak isteğini bildirdi. Önceden Hsien-heng saltanat devresi zamanında (670-673) Gök-Türk boylarının hepsi gelip teslim olmuşlar, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi altı eyalete yerleştirilmişlerdi. Onlara Chiang-hu (teslim olan aileler) deniyordu. Mo-ch'o yine bu aileleri istedi Ch'an-yü askerî valiliğinin topraklarını ve tohumluk darı ve tarım aletleri talep etti. İmparatoriçe Wu, başlangıçta kabul etmedi. Mo-ch'o çok kızdı. Sözle ağır hakaretler etti. Çin elçisi Ssu-pin-ch'ing unvanlı T'ien Kuei-tao'yu tutukladı.

2692/a

öldürecekti. Saray onun askerî gücünden korktuğu zaman müzakerelerde sözü alan Yao Shou, onun evlilik yolu ile akrabalık kurma teklifinin kabul edilmesini, altı eyaletin teslim olan bütün binlerce ailelerinin, kırk bin ölçek tohum ve tarım aletlerinden üç bin takım gönderilmesini teklif ettiler. İmparatoriçe kabul etti. Bu sebeple Mo-ch'o çok kuvvetlendi. O yıl Wei prensi Wu-ch'eng Ssu-nan, Huai-yang prensi Yen-hsiou'ya onun kızını almasını emretti. You-pao-t'ao generali Yen Chih-wei, yardımcı Ch'un-kuan-shang-shu (ayinler bakanı) çok sayıda altın ve ipekli kumaşlarla birlikte Karakum (Hei-sha)'daki Gök-Türk merkezine gönderdi. Mo-ch'o, Yen Chih-wei'e ve yanındakilere "benim kızım Li ailesi göğün oğlu ile evleneceğinden şüpheliyim, Şimdi Wu ailesinden bir oğul geldi. Gök-Türkler nesillerden beri Li ailesi ile müttefikiz. Duydum ki, Göğün oğlunun soyu azalmış, sadece iki oğul kalmış. Şimdi askerlerimle harekete geçip, genç olanı tahta geçireceğim. " Müteakiben Wu Yen-hsiou ve diğerlerini tutukladı. Kanunsuz bir şekilde Yen Chih-wei'i kagan ilân etti. Yüz binden fazla sayıdaki ordusuyla Ching-nan, P'ing-ti, Ch'ing-i gibi ordulara saldırdı. Ching-nan ordusunun sol Yü-chin unvanlı generali Mu-yüan-tse beş bin kişilik askerleriyle teslim oldu. Gök-Türkler, Kuei ve T'an gibi eyaletlere hücum etti. İmparatoriçe Wu, Ssu-nun-ch'ing unvanlı Wu Chung-

kuei'e T'ien-ping-chung-tao baş kumandanı olarak, Sha-t'o Chung-i'ye T'ien-ping-hsi-tao ordusu başkumandanı olarak, You eyaleti askeri valisi Chang Jen-t'an'a, T'ien-ping-tung-tao ordusu baş kumandanı olarak üç yüz bin askerle savaşmalarını emretti.

Sol Yü-lin-wei generali Yen Ching-jung, T'ien-ping hsi-tao ordusunun takviye ordusu başkumandanı tayin edildi. Yüz elli bin kişiye kumanda edip destekleyecekti. Mo-ch'o, mutad olduğu üzere askerleriyle Wei eyaletine girdi. Sonra Fei-hu ilçesini kuşattı. Aniden Ting eyaletine saldırıp vali muhafızı Sun Yen-kao'yu öldürdü. Küçük-büyük demeden ahaliyi yağmaladı. Evleri yaktı. Herkesi öldürdü.

İmparatoriçe Wu, çok kızdı. Mo-ch'o'nun unvanını başı kesik çor (Chan Ch'o) olarak değiştirdi. Sonra yine Chao eyaletini kuşattı. Chao eyaleti muhafız yardımcısı (ch'ang-shih) T'ang P'o-juo surlardan atlayarak kendini teslim etti. Muhafız (Ts'u-shih) Kao Juei, karşı gelip teslim olmadı. Neticede öldürüldü. İmparatoriçe Wu, Lu-ling prensini veliaht tayin etti. Ho-pei-tao harekat ordusu baş kumandanı olarak savaşmasını emretti. Ordu henüz hareket etmeden Mo-ch'o hücuma geçip Chao ve Ting eyaletlerinin kadın erkek 80-90 bin kişisini yağmaladı. Arkasından Wu-huei-tao'ya girdi ve geri döndü. Geçtiği yerlerin ahalisinin hepsini öldürüyordu. Başarı kazanılamadı. Sha-t'o Chung-i ve takviye ordusu baş kumandanı Li To-tsuo gibi kumandanların hepsi savaşmaya cesaret edemedi. Görevi alan Ho-pei-tao baş kumandanı Ti Jen-chie yüz bin kişi ile takibe çıktı ise de onlara yetişemedi. İkinci yıl Mo-ch'o kardeşi Tou-hsi-fu'yu sol kanat idarecisi, Kutlug'un oğlu Mo-chü'yü sağ kanat idarecisi atadı. Her bir reis yirmi binden fazla süvari idare edecekti. Yine kendi oğlu Fu-chü (Bögü) 'yü "Küçük Kagan" tayin edip her ikisinin üzerine oturttu. Yine Ch'u-mu-k'un gibi on kabileyi idare ve kırk binden fazla insana kumanda edecekti. Unvanı T'o-hsi (Geniş Batı) Kagan oldu.

Kendisi yıl sonunda dahi Çin'in sınırlarına akın yapıyordu. Chiou-shih saltanat devresinin ilk yılında Lung-you'yu yağmaladılar ve Çin ordusunun akınlarından on binden fazla atı alıp gittiler.

2692/b

Ch'ang-shou saltanat devresinin üçüncü yılında (703) Mo-ch'o, Baga Tarkan'ı gönderip kızının veliaht ile evlenmesini teklif etmişti. İmparatoriçe Wu, şehzade Nan-en-p'ing prensi Chung Chün ve İ-hsing prensi Chung Ming'i saraya çağırıp onu veliaht ilân etti.

Mo-ch'o, büyük veziri İ-li-t'an-han'ı saraya gönderip bin baş at ve kendi ülke mallarından sundu. Ve evliliğe müsaade ettiği için teşekkür etti.

İmparatoriçe Su-yü-t'ing adlı köşkte onun şerefine ziyafet verdi. Veliaht prenseslerle beraber saraydaki memurlarla üç sıra halinde ve imparatoriçe toplânmışlardı. Çok önemli şeyler sunuldu ve gönderildi.

Chung Tsung tahta çıkınca Mo-ch'o, Ling eyaletindeki Wu-sha ilçesine saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i karşı çıkıp savaştı ve yenildi. Ölenlerin sayısı altı binden fazla idi. Arkasından Gök-Türkler Yüan ve Huei gibi eyaletlere girdiler. Lung-you bölgesinin atlarından on binden fazla ele geçirdiler ve gittiler. Sha-t'o Chung-i görevden alındı. Ying-yün saltanat devresinin ikinci yılı (711) üçüncü ayda Chang Jen-yüan, Ho-pei'de üç tane Shou-chiang-ch'eng inşa etti. Önceden Shuo-fang ordusu ile Gök-Türkler arasında nehir sınır idi. Nehrin kuzey kıyısında Fu-yün-ssu adlı bir tapınak vardı. Gök-Türkler akına geçecekleri zaman önce tapınağa gidip kurban kesiyorlar, ziyafet veriyorlar, mutluluk (şans) dileğinde bulunuyorlardı. Bu sebeple atlarını besliyorlar, nehir donduğu sırada geçiyorlardı.

Mo-ch'o, bütün ordusuyla batıya So-ko'ya hücum etti. Chang Jen-yüan, fırsattan istifade edip onun çölün güneyindeki topraklarını ele geçirmeyi teklif etti ve üç tane teslim alma kalesi (Shou-chiang-ch'eng) yapılmasını istiyordu. Neticede tamamen güneye akın yolları kesilecekti. Askerlik süreleri biten eski askerler onun bitmesinin başarısına yardım edeceklerdi. Fu-yün-ts'u'da kale-şehir, doğuda ve batıda dört yüzli mesafede üç kale yapıldı. Böylece kuzeyde üç yüz liden fazla toprak kazanıldı. Niou-t'ou-na dağından kuzeye doğru 180 ateş kulesi inşa edildi. Gök-Türkler otlaklar için dağı aşamadılar. Shuo-fang toprakları yağmalanmadı. Askerlerinin sayısı on binlerce azaldı.

Mo-ch'o batıya So-ko'ya hücum edip yıktı. Ch'i-tan ve Hsi'ler onun başarılarından sonra ona bağlandılar. Onun toprakları doğudan batıya on bin li den fazla oldu. Yay çeken askerlerinin sayısı dört yüz bin idi. Hsie-li (İl Kagan 621-630)'den sonra en kuvvetli hale geldi. Kendisine güveniyor, halkına sert ve zalim davranıyordu. Mo-ch'o artık yaşlanmıştı. Boyların çoğu korkup dağıldı.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılında (714) oğlu İ-nie Kagan'ı, T'ung-e Tegin'i ve kız kardeşininin kocası Ta-pa İlteber A-shih-pi'yi, süvarilerle Pei-t'ing'i kuşatmaya gönderdi. Sağ Hsiao-wei generali Kou Ch'ien-kuan kalenin muhafızı idi. Aniden çıkıp kalenin dışında T'ung-e Tegin'i öldürdüler. Diğerleri geri çekildi. Ta-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Karısı ile birlikte gelip Çin'e bağlandı. Sol muhafızları generali ve Yen-pei bölgesi prensliği sunuldu. Hanımına ise Chin-shan prensesi unvanı verilmişti. On tane köle, on dört at ve hediyeler verdi. Ertesi yıl (715) On Ok boyunun sol kanad şadı Tuo-lu Çor, sağ kanad şadı Beş Nu-shih-pi Beş erkinin oğul ve damatları, Kao-li Mo-nan-chih, Kao-wen-chien, Chia-tie askeri valisi Ssu-t'ai ve diğerleri birbirlerini

takiben gelip teslim oldular. Toplam on bin çadırdan fazla idiler. Nehrin güneyindeki eski topraklarında oturmaları emredildi. Kao Wen-chien Sol Wei-yüan-wai büyük generali ve Liao-hsi batı bölgesi dükü tayin edildi. Hsia-tie Ssu-T'ai, özel Sağ Wei-yüan-wai generali Hsia-t'ie askeri valisi, Lou-kung bölgesi dükü oldu. Diğer arta kalan reislere bulundukları mevkiye göre farklı hediyeler ve unvanlar sunuldu. Mo-ch'o'nun kızının kocası A-shih-te Hu-lu aniden Çin sarayına gitti. Özel olarak karşılandı. O sonbaharda Mo-ch'o Dokuz Oğuz reisi A-pu-ssu ve diğerleri ile çölün kuzeyinde savaştı. Dokuz Oğuzlar ağır bir yenilgiye uğradılar. İnsanları mahvoldu. Hayvan ve insanlarının çoğu öldü. A-pu-ssu halkına liderlik edip gidip Çin'e teslim oldu. Dördüncü yılda (716) Kapgan kuzeyde Dokuz Oğuzlara saldırdı. Tola rmağının kenarında savaştılar. Bayırkular ağır bir bozguna uğradı. Mo-ch'o zaferine güvenerek az sayıda askerle dönüyordu. Hazırlıksız Bayırku'ların arta kalanlarına liderlik eden Chie-ssu-lüe, Söğüt Ormanında gizlendiği yerden çıkarak Mo-ch'o'ya saldırdı. Onu öldürdü. O sırada yabancılar içinde bulunan elçi Ho Ling-ch'üan, onun kesik başını Çin başkentine taşıdı.

Kutlug'un oğlu Kül Tegin eski boyunu çağırdı. Mo-ch'o'nun oğlu Küçük Kaganı ve bütün kardeşlerini arabalarını güvenilir adamlarını öldürdü. Sol Hsien-wang (Bilge Prens) Mo-chih-lien'i Bilge Kagan olarak tahta geçirdi. Bilge Kagan 716 yılında tahta oturdu. Asıl yabancılar arasında unvanı Küçük Şad idi. Dostça bir yapısı vardı. Kül Tegin'in başarısı sayesinde tahtı elde etmişti. Kül Tegin'e ısrar etti ise de o kabul etmedi. Bunun üzerine o Sol Bilge Prensi oldu. Askerleri ve atları idare edecekti.

O zamanlar Hsi'ler ve Ch'i-tan'lar birlikte Çin sınırına bağlanmak üzere gelmişlerdi. Türgişlerden Su-lu kendini kagan ilân etmişlerdi. Gök-Türk boylarının çoğu korkup kaçmışlardı. Mo-ch'o zamanında Tonyukuk, plânlama, strateji reisi idi. Önce Mo-ch'o'nun maiyetindeki bütün memurlar Kül Tegin tarafından öldürülmüştü. Tonyukuk'un kızı Bilge'nin hanımı idi. Bu yüzden öldürmemiş, boyuna dönmüştü. Tekrar idareye getirildi. Yetmiş yaşından fazla idi. Yabancıların hepsi onu sayıp hürmet gösteriyorlardı. A-hsi-lan Hsia-t'ie Ssu-t'ai ve diğerleri nehrin batısında isyan ettiler.

Başlangıçta teslim olan aileler (Chiang-hu) güneyde idi. Sol muhafızları generali Ch'an-yü yardımcı askerî valisi Chang Chih-yün, onların silahlarını alarak nehri geçmelerini emrediyordu (müsaade ediyordu) . Yabancılar bu yüzden ondan nefret ettiler. Yü-shih-chung-ch'eng unvanlı Chiang Huei sınırları teftiş etme memuru olarak yabancıların içinde idi. Yabancılar kendilerinin yaysız ve oksuz olduklarından avlanamadıklarını şikayet ettiler. Bunun üzerine silahları iade edip döndü. Bundan dolayı düşman olup karşı geldiler. Chang Chih-yün hazırlıksızdı. Teslim olan ailelerle Ch'ing-kan-ling'de

savaştı. Fakat, mağlup oldu. Kendisi de esir düştü. Chang Chih-yün kendisinin Gök-Türklere teslim edileceğinden şüphe ve korku duyuyordu.

Shuo-fang baş kumandanı Hsie Na askerleriyle onları takip edip yendi. Asiler Ta-pin'e vardı. Yine general Kuo Chih-yün'ün tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Asiler perişan oldu. Dağılarak Hei-shan'daki Hu-yen-ku (vadi) 'ya atıldılar. Chang Chih-yün'ü serbest bıraktılar ve gittiler. İmparator, mağlup oluşundan dolayı Chang Chih-yün'ü idam ettirdi.

Bilge Kagan, teslim olan aileleri elde edince güneye akın yapmak istedi. Tonyukuk dediki:" T'ang reisi cesur ve kuvvetlidir. İnsanları huzur ve refah içindeler. Fırsat doğmadıkça hareket edemeyiz. Bizim halkımız yeni toplândı. Hasta ve zayıflar. Beslenip kendilerine gelmeleri için üç yıldan fazla zamana ihtiyaç var. Değişimi (gelişmeleri) görür ona göre harekete geçeriz. "

2693a

Bilge yine şehirlerin etrafına surlar yaptırmak ve Budist mabedleri inşa etmek istedi. Tonyukuk yine dedi ki: " Olmaz. Türklerin hane sayısı az. Çin'in yüzde biri bile değil. Genellikle karşı gelebiliyoruz. Suları otlakları takip ederek bir yerde sürekli ikamet etmeyerek yaşıyoruz. Avcılık insanların mesleği. İnsanların hepsi savaşa için eğitimli, kuvvetliysek yağmaya giriyoruz. Zayıfsak dağlara, ormanlara saklanıyoruz. T'ang askeri her ne kadar çok ise de idaresi faydasız (savaş için) . Eğer surlu şehirler inşa edersek, bir hücumda kaybedilir. T'anglıların avantajına olup, ele geçirirler.

Ayrıca Budizm insanları zayıflatır. Savaş alanlarında faydası yoktur. Mabedler inşa edilemez"

Bilge Kagan ve diğerleri onun dediklerini derinden etkilenip kabul etti.

Sekizinci yılın kışında (720) Yü-shih-tai-fu unvanlı Wang Chün, Shuo-fang baş kumandanı olarak, batıdan Basmılların, doğudan Ch'i-tan, Hsi gibi iki yabancının o yılın sonbaharında hareket ettirilmesini, Shuo-fang ordusunun da ilerlemesiyle Gök-Türklerin Chi-lo suyunun yukarısındaki merkez otağlarının basılmasını rapor etti. Bilge bunu duyunca çok korktu. Tonyukuk dedi ki: " Basmıllar şimdi Pei-t'ing'de iki yabancı (Liang-fan) doğuda, birbirlerine çok uzaklar. Güçllerini birleştirip hareket edemezler. Wang Chün'ün askerleri buraya gelemez. Eğer gelirlerse, onlar varmadan çadırlarımızı üç günlük yola naklederiz. T'ang askerlerinin yiyecekleri biter, geri giderler. Ayrıca Basmıllar hafif (güçlü değiller) Duydum ki, önceden gelecekler bu iyi bir avantaj. Wang Chün ile Chang Chia-chen birbiri ile anlaşamaz. Eğer istedikleri yerine

getirilmez ise hareket etmeye cesaret edemez. Eğer Wang Chün'ün eşekleri ve atları gelmez ise Basmıllar yalnız gelirler, saldırıp kolayca ele geçiririz. "

Basmıllar neticede Gök-Türklerin merkezine vardı. Wang Chün ve İki yabancının askerleri gelmedi. Basmıllar korktu ve geri çekilip gittiler. Gök-Türkler onlara saldırmak istediler. Tonyukuk dedi ki: " Bu halkın evi bin li uzakta sonra saldırırız. Şimdi saldırma zamanı değil. En iyi onları takip etmektir. Pei-t'ing'e iki yüz li kalınca Tonyukuk orduyu yollara ayırdı. Önce Pei-t'ing'i ele geçirdiler. Sonra Basmılları mağlup ettiler. Halklarının kadın erkek hepsi Gök-Türklere esir düştü. Dönüşe geçtiler. Tonyukuk askerleriyle Ch'ih-t'ing'e girdi. Eyaletin at ve koyunlarını yağmaladı. Yang Ching-shu, Liang eyaleti askerî valisi, yardımcı general ve P'an-kuan olan Yüan Ch'eng'ı Gök-Türklere karşı savaşa gönderdi. Tonyukuk dedi ki: " Eğer Ching-shu kalede kalıp savunmaya geçti ise barış yaparız. Eğer askerlerinin çıkarıp buraya geldi ise, bu bizim lehimize avantaj savaşalım. Başarı bizim" Ching-shu'nun emrindeki askerler Ch'i-tan'ların olduğu yerde asilerle (Gök-Türklerle) karşılaştı. Yüan Ch'eng askerlerine birbirlerinin omuzlarına tutarak savaşmalarını emretti. Sonra çözüldüler. Rüzgar, kar, soğuk yüzünden yay ve mızraklar çalışmadı. Neticede subaylar büyük bozguna uğradı. Yüan Ch'eng vücudunu soyup (zırhlarını çıkarıp) kaçtı. Yang Ching-shu görevden alındı. Liang eyaletinin işleri sivil müfettişlerle idare edildi. Bundan sonra Mo-ch'o'nun halkına sahip oldu.

Aniden elçi gönderip barış teklif etti. Hsüan Tsung'un oğlu sayılmayı istedi. İmparator kabul etti. Shang prensesi istedi. İmparator çok hürmet gösterdi ve hediye bağışladı.

2693/b

726 yılında imparator doğuyu ziyaret edecekti. Chung-shu-ling unvanlı Chang Yüe askerlerin sayısının artılarak sınırlarda Gök-Türklere karşı hazırlık yapılmasını teklif etti. Ping-pu-lang-chung unvanlı P'ei Kuang-t'ing dedi ki: " Feng-shan töreninin yapılması başarımızın kudretimizin işidir. Eğer asker çağırır, sınırlara yığarsak, bu törenin gerçek anlamına uymaz. "

Chang Yüe dedi ki: " Gök-Türkler her ne kadar barış teklif ettilerse de vahşi kalplidirler. Bilge Kagan dost canlısı insanları seven bir karaktere sahip olsa da onun emrindeki Kül Tegin cesurdur ve mükemmel savaşçılıkta önünde kimse yoktur. Tonyukuk plânlama ve strateji üretmede çok bilgilidir ve kuvvetini artırmaktadır. Li Ch'ing vaktinde Çin'de yerleştirilenlerdendir. Üçü kalplerini birleştirip hareket ederler. Bizim doğuyu ziyarete gideceğimizi biliyorlar. Çok az ihtimal olsa dahi sınırları nasıl savunuruz?"

P'ei Kuang-t'ing, onun büyük vezirinin çağırılıp, onların seferine katılmasını (rehine gibi) , eğer kabul etmezlerse hareket edilmeyeceğini söyledi. Yüe, onun sözünü kabul etti. Bunun üzerine Chung-shu-chi-sheng unvanlı Yüan Chen'a Hung-lu-ch'ing unvanı verilerek, Gök-Türklere gönderilip. bu fikir açıklandı.

Bilge Kagan, hanımı, Tonyukuk, Kül Tegin ve diğerleri ile birlikte çadırın içinde daire şeklinde oturuyorlardı. Ziyafet tertip etmişlerdi. Bilge dedi ki: " Tibetliler köpek soyundan gelir. T'ang ile evlilik yaptılar. Hsi'ler ve Ch'i-tan'lar eskiden Gök-Türklerin kölesi idi. Onlar da T'ang prensesi aldılar. Gök-Türkler eskiden beri sürekli evlilik yolu ile akrabalık kurmak teklifinde bulundular. Nasıl kabul edilmez?" Yüan Chen dedi ki: " Kagan imparatorun oğlu, baba oğul nasıl evlilik ilişkisi kurar?" Bilge dedi ki: "İki Yabancı (Hsi ve Ch'i-tan'lar) ya hem Çin soyadı hem de prenses sunuldu. Bu duruma göre nasıl olmaz? Ayrıca duydum ki, yabancılara giden prensesler Göğün oğlunun kızları değil, Şimdi istediğimizin gerçek ya da sahte olması fark etmez. Eğer talebimiz yerine getirlmezse, bu bizim için tabilerimizin gözünde gerçek eksiklik olur".

Yüan durumu imparatora rapor edeceğine söz verdi. Bilge, A-shih-te İlteber'i Çin sarayına hediyelerle gönderdi. İmparatorun doğu seyahatine katılacaktı. Silahlarıyla hızla önden gidip avlanmalarına izin verildi. Tören bitince büyük bir ziyafet tertip etti. Hediyeler bağışlandı ve gönderildiler. Fakat, evlilik işi kabul edilmedi. Bundan sonra büyük veziri saraya gönderdi. Tibetlilerin gizlice anlaşma yaparak sınırlara saldırmak teklifinde bulundular. Mo-chih-lien (Bilge) kabul etmedi ve imparatora bildirdi. İmparator da çok memnun oldu. Fermanla Shuo-fang'daki Batı Teslim Alma Kalesinde karşılıklı pazar yapmayı kabul etti. Yıl sonunda birkaç on bin parça işlenmiş ipek sundu.

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Ku-tuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi Kagan oldu.

T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilan edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilan etmişlerdi. Hepsi aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'üe Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı tayin edildi.

İmparatorun elçileri ona kendiliğinden Çin'e itaat etmesini söyledilerse de Wu-su-mi-shih dinlemedi. Onun emrindekilerden Basmıllar ve üç boy Wu-su-mi-shih'ya hücum ettiler. Wu-su-mi-shih perişan olup kaçtı. Onun batı yabgusu A-pu-ssu ile Ke-la-to beş bin çadır insana liderlik ederek gelip teslim oldular. Ke-la-to, Huai-en prensi oldu. Üç yıl sonra Basmıllar ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yı öldürüp kesik başını başkente getirdiler. İmparatorluk atalarının yattığı yere götürülüp sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mei Tegin Wu-lung-fu Pai-mei Kagan olarak tahta geçti. Neticede Gök-Türk ülkesinde büyük karışıklık çıktı. Devlet adamları Basmıl reisini kagan seçtiler. Fermanla Shuo-fang özel idarecisi (chie-tu) Wang Chung-ssu askerlerini hazırladı. Onun karışıklığının bulunduğu Sa-ho-nei dağına ulaştı. Onun Sol A-po Tarkan'ına saldırıp 11 boyunu bozguna uğrattı. Sadece onun kendisi ve sağ tarafı itaat altına alınamamıştı. Sonra Uygur ve Karluklar, Basmıl kaganını öldürdüler. Uygur Kutlug Boyla, onun yerine geçti. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu.

Ertesi yıl Pai-mei Kagan'ı öldürdü kesik başını ulaştırdı. Bilge Kagan'ın hatunu Po-fu, halkına liderlik ederek gelip kendiliğinden itaat etti. Göğün oğlu (Çin imparatoru) Hua-wo binasında onun ve vezirlerinin şerefine eğlence tertip etti. O iş için güzel şiir söyledi. Hatun'a Ping-kuo Fu-jen unvanını sunuldu. İlk yıl yüz bin ölçek darı verildi.

Gök-Türk ülkesi Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başlayıp burada sona erdi. Bundan sonra bazen vergi getirenlerin hepsi Dokuz Oğuz boyları idi. Denilir ki, onun topraklarının hepsini Uygurlara geçti. Başlangıçta onun kabilesinin batıya ayıranları Batı Gök-Türkleri idi.

ÇİN KAYNAKLARI

Chiou T'ang Shu

Hsin T'ang Shu

T'ung Tien

Tsu-chih T'ung-chien

Wen-hsien T'ung-k'ao

T'ang Huei Yao

T'ung Chih

Ts'e-fu Yüan-Kuei

BİBLİYOGRAFYA

Bang, W., Über die Köktürksche İnscrift auf Süd seite des Kül Tegin Denkmals, Leipzig 1896.

Bang, W., Zu den Köktürkische İnschriften, TP,VII, 1896

Barfield, T.J., *The Perilious Frontier*, Massachusetts 1989.

Barthold, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (terc. H.D.Yıldız), İstanbul 1981.

Bazin, L., Notes sur les Mots Oguz et Türk, *Oriens*, VI,2,1953

Bazin, L., Les Calenderiers Turc Anciens et Medievaux, Lille 1974.

Bernştam, A., Sosyalno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok, Moskova 1946.

Biçurin, N. Yakineff, Sobreniye Svedeniy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneya Vremena, Sanktpeterburg 1851(1950).

Bombaci, A., Qutlug Bolsun, *UAJhb*, I,36 1965, II, 38,1966.

Bombaci, A., The Husbands of Princess Hsien-li Bilge, *Studia Turcica*, Budapest 1971.

Boodberg, P.A., Three Notes on T'u-chüeh Turks, *Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951

Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968

Chang Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Tai-pei 1980

Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, T'ai-pei 1968.

Chavannes, E. Documents sur les Tou-kioue(Turc) Occidentaux, Paris 1941.

Chavannes, E., Notes Additionelles sur les Tou-kioue(turc) Occidentaux, Paris 1941

Clauson, G., Turk, Mongol, Tungus, *Asia Major*, VIII-1,1960

Clauson, G., Turks and Wolves, *Studia Orientalia*, XXVIII,2, Helsinki 1964.

Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford 1972.

Clauson, G., The Origin of the Turkish Alphabet, *Acta Orientalia*, XXXII, Leyden 1970.

Clauson, G., A Note on Qapgan, *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956.

Cordier, H., *Hisoire de la Chine*, Paris 1922

Czegledy, G., Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest 1969.

Czegledy, G., On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations, *Acta Orientalia*, XX, Budapest 1972.

Czegledy, K., Çogay-quzı, Qara-qum, Kök Öng, *Acta Orientalia Hungarica*, XV,1-3

Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.

Deguignes, J., Histoire Generale des Hun, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, *Paris 1756-58(Türkçe terc. H.Cahit Yalçın, İstanbul* 1325h.)

Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1987.

Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

Ecsedy, H., Old Turkish Titles Chinese Origin, *Acta Orientalia*, XVIII,1965.

Ecsedy, H., Tribe and Tribal Society, *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Franke, O., *Geschihte des Chinesischen Reiches*, Berlin, I,1930,II,1936.

Gabain, A.M.V., Köktürklerin Tarihine Kısa bir Bakış, *DTCF*, II/5, 1944, VIII/3, 1950.

Gabain, A.M.V., *Eski Türkçenin Grameri*(terc.M.Akalın), Ankara 1988.

Gernet, J., A History of Chinese Civilisation, Cambridge 1990

Gibb, H.A.R., *Orta Asya'a Arap Fütuhatı*(Türkçe terc.) İstanbul 1930.

Giraud, R., *L'Empire de Turcs Celestes*, Paris 1960.

Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu* (terc. R.Uzmen) İstanbul 1981.

Hamilton, J., Toquz-oguz et On Uygur, *JA* 1964.

Hamilton, J., Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties, D'apres les Documents Chinois, Paris 1955.

Hayashi, T., Development of a Nomadic Empire, *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990

Hirth, F., Nachworte zur Inscrift des Tonyukuk, *ATIM*, II, Folge 1899.

İzgi, Ö., XI. Yüzylıa Kadar Orta Asya Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler, *TED*, IX,1978.

İzgi , Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*(Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987.

Julien, St., Documents Historique sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, JA, 1864.

Julien, St., Documents sur les Tou-kioue, Paris 1877.

Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbuls 1987.

Kafesoğlu, İ., Eski Türklerde Devlet Meclisi(Toy), *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1980(basılış tarihi).

Kafesoğlu, İ, Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan, *Belleten*, 196, 1985.

Klyastorny, S.,G,-Livcsic, The Sogdian Inscription of Bugut Revised, *Acta Orientalia*, XXVI,1,Budapest 1972.

Klyashtorny, S.G., Sur les Colonies Sogdiennes de la Haut Asie, *UAJbr*, XXXII/1-2, 1961.

Klyashtorny, S.G. Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi yer Adı, *Belleten*, 69, 1954.

Klyashtorny, S.G., A Propos de Mots Sogd "Bärçäkär Buqaraq Ulys" de l'inscniption de Kül Tegin, *CAJ*, III, 4, 1958.

Klyastorny, S.G., Orhun Yazıtlarına göre Orta Asya milletlerinin Araplara karşı mücadelelerine dair, *Belleten*, 104, 1962.

Kurat, A.N., Göktürk Kağanlığı, *DTCF*,X,1-2,1952.

Laszlo, F., Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Ankara 1950.

Liang Shih-ch'iou, *Chinese- English Dictionary*, Tai-pei 1986.

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya(terc. S.Karatay), Ankara 1986.

Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, Tai-pei, 1987.

Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken('u-küe), 2 cild, Wiesbaden 1958.

Liu İ-t'ang, A Study of the Genealogy of Türk Qaghan, *Pien-cheng*,7, 1976.

Liu İ-t'ang, Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 12, 1981.

Liu İ-t'ang, Suei Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 12,1981.

Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*,12,1981.

Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 14, 1983.

Mackerras, C., The Uighur Empire 744/840, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968.

Mori, M., On the chi-li-fa(eltebir) and Chi-chin of T'iele Tribes, *Acta Asiatica*, 9, 1966.

Mori, M., A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973

Nemeth, Gy, Der Volksname Türk, *KcsA*,II,4,1927.

Orkun, H.Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

Ögel,B., Eski Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi, *Belleten*, 33, 1945.

Ögel,B., *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

Ögel, B.*Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1987.

Ögel, B., Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982.

Parker, E.H., A Thousand Years of the Tartars, London 1924.

Pelliot, P., L'origine de Tou-kioue, Nom Chinois des turcs, *TP*, XVI, 1915.

Pelliot, P., La Fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül Tegin, *TP*,XV, 1915.

Pulleyblank, E.G., A Sogdian Colony in İnner Mongolia, *TP*, XXXX, 1951.

Pulleyblank, E.G., Chinese Names for Turks,*JAOS*, LXXV, 1965.

Pulleyblank, E.G., Some Ramarks on the Toquzoghuz Problem, *UAJhb*, XXVII,1-2, 1956.

Pulleyblank, E.G., The Background of the Rebellion of An Lu-shan, London 1955.

Rasony, L. , *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

Rotours, Des R., Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous le Dynastie de T'ang, 2 cild, Leyden 1943.

Salman, H., VII. Ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık 1981.

Salman, H., *Türgişler*, Ankara 1999.

Sechin, J., Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese, *Pien-cheng*,1,1970.

Shuichi, K., T'ang International Correspondense, *Acta Asiatica*, 55, 1988.

Sinor, D., Historical Role of the Turc Emipre, *Cahier d'histoire Mondiale*, 1,1953.

Sinor, D., Establishment and Dissolution of the Türk Empire, Cambridge 1990.

Sinor, D., Qapgan, Journal of Royal Asiatic Society, 1954.

Şeşen, R., Eski Araplara, Göre Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968.

Taşağıl, A., Kapgan Kagan(692-716), *Belleten* 218, 1993.

Taşağıl, A, Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, *Belleten*, 236, 1999.

Taşağıl, A., Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk - Çin Münasebetleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* , 65 1991.

Taşağıl, A., Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir* Dergisi, 4, 1994.

Taşağıl, A., *Gök-Türkler I*, Ankara 1995.

Taşağıl, A., *Gök-Türkler II*, Ankara 1999.

Tekin, T. *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

Togan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

GENEL DİZİN

-A-

A-hsi-lan, 44
A-hsi-lan Chia-t'ie Ssu-t'ai, 70, 88
Altay Dağları, 9, 10, 18, 28, 32, 33, 34, 37, 38, 46, 69
Altı Çub Soğdakları, 40
Amgı (Kale adı), 39
An Lu-shan, 60, 78
An Tao-mai, 23
An-hsi (Bölge adı), 32
Anı Irmağı, 22
An-pei (Bölge adı), 29
Antargu (Yer adı), 39
Apa Tarkan (A-po Tarkan), 13, 59, 63, 76, 83, 92
A-pu-sse, 35, 58, 60, 74, 76, 82,
Arap, 29, 43,
Arıs (Irmak), 28,
A-shih-na (Kabile), 11,
A-shih-na Bilge Tegin, 46,
A-shih-na Ch'eng-ch'ing, 61, 78,
A-shih-na Fu-nien, 11, 12, 18, 63, 83,
A-shih-na Hsien, 34,
A-sih-na Kutlug, 83
A-shih-na Ni-shu-fu, 8, 9, 10, 18, 83,
A-shih-na Suei-tsu, 20,
A-shih-pi, 87
A-shih-te (Aile adı), 13,
A-shih-te Feng-chih, 8-10, 18, 83,
A-shih-te Hu-lu, 35, 70, 88
A-shih-te İlteber, 49, 50, 73, 91
A-shih-te Wen-fu, 8, 9, 11, 18, 83,
A-shih-te Yüan-chen, 12, 13, 24, 63, 64, 83,
A-ssu-pu, 70, 78-80, 88, 92
Azlar, 32, 35, 38, 40,

-B-

Baga Tarkan, 29, 66, 86
Balasagun (Kuz-uluş), 43
Balkaş (Göl), 28
Bars Beğ, 33
Basmıllar (Pa-hsi-mi), 6, 30, 34, 38, 39, 46, 47, 56-60, 64, 71, 72, 74-77, 79, 82, 89-92
Batı Gök-Türkler, 37, 76, 92
Batı Türkistan, 3, 29
Bayırkular, 4, 33, 36, 40, 41, 54, 70, 88
Baz Kagan, 20
Beş Hanedan Dönemi, 62, 63, 82,
Beşbalık (Pei-t'ing), 6, 33, 34, 38, 41, 47, 60, 69, 71, 72, 80, 87, 89, 90
Bilge, 20, 28, 33, 38, 40, 41, 44, 45, 47, 48, 51-54, 57, 70, 71, 73, 88, 89, 91
Bilge Hatun, 77
Bilge Kagan (Mo-chü-lien), 2, 4-6, 28, 32, 44-50, 52-55, 59, 70, 72-76, 78, 82, 89-92
Bilge Kagan, 88-91
Bilge Kutlug Kagan (Pi-chia Ku-tuo-lu) , 56, 75, 82, 91
Bilge Şad, 28, 32, 36
Bilge Yü-sai-fu, 58
Bolçu (Yer adı), 28, 38, 41
Bögü (Fu-chü), 19, 28, 42, 66, 67, 86
Bökün, 52
Buyruk Çor (Mei-lu-ch'o), 50, 51
Budist, 17, 45, 48, 49, 89
Budizm, 6, 45, 46, 71, 74, 89
Buhara, 52
Buyruk Çor, 6, 50, 51, 53, 55
Büyük Uygur Kağanlığı, 60

-C-

Chan-ch'o (Başı kesik Çor), 25, 65, 86
Chang Chia-chen, 47, 71, 89
Chang Chih-lien, 44, 70
Chang Chih-yün, 88, 89
Chang Hsing-shih, 14
Chang Huei, 67
Chang Jen-tan, 32
Chang Jen-yüan, 69, 87
Chang Mu-chin, 63, 81, 82
Ch'ang-an, 8, 59
Ch'ang-hsin (Çin imparatoru), 81
Ch'ang-p'ing (Bölge adı), 16, 64, 67, 84
Ch'ang-shih (Ünvan), 63, 78, 86
Ch'ang-shou (Çin İmparatoru), 64, 84, 86
Chang-shu-ling (Ünvan), 48
Chang-yüe, 48, 49, 72, 90, 91
Ch'an-yü (Yün-chung), 11, 12, 14, 15, 44, 63, 65, 70, 83, 85
Ch'an-yü (Ünvan), 23, 65, 70, 73, 88
Ch'an-yü-tou-hu-fu, 23
Chao (Eyalet), 26, 27, 66, 68, 86
Chao K'uo, 67
Ch'ao Wen-kuei, 22
Ch'eng Chien-li, 60
Ch'eng Wu-t'ing, 15
Ch'eng-ch'i, 32
Ch'eng-li (Çin İmparatoru), 65, 85
Chen-wu (Bölge adı), 61, 80
Ch'e-pi, 9
Chia-kuei-tun (Yer adı), 73
Chiang Huei, 44, 70, 88
Chiang-hu (Teslim olan aileler), 85, 88
Chia-chie-ssu-t'ai, 44
Chiao-na (Dağ), 14
Chia-t'ie (Bölge adı), 70, 87
Chie-chih-lüe (Bayırku reisi), 36, 70
Chien-men, 64, 84
Ch'ien-niou, 83
Chien-shan (Ünvan), 64
Chie-ssu-lüe, 88
Chie-tie-i-shih Kagan, 57, 59, 60, 75, 82, 91
Chie-tu-fu-shih (Ünvan), 78
Chie-tu-shih, 80
Chih-chih, 67
Chi-hsi, 34
Chih-pien (Kale adı), 77
Ch'ih-t'ing, 47, 72, 90
Chih-tou (Han İmparatoru), 68
Chi-luo Suyu, 46, 71, 89
Chin Hanedanı, 63
Ch'ing, 25
Ching Ch'ing, 73
Ch'ing-i, 65, 85
Ch'ing-k'ang-ling (Yer adı), 44, 70, 88
Chi-pei (Yer adı), 35
Chie-shih-shuai, 9
Ch'in (Hanedan), 67
Ching-nan, 25, 65, 85
Ching-pien (Kale adı), 59
Chin-shan (Altay Dağları), 32-34
Chin-shan Prensesi (Ünvan), 33, 34, 69, 87
Chin-wu, 74, 75
Chiou-shih (Çin İmparatoru), 66, 86
Chou, 67
Chou Tao-mou, 83
Chu-chiou (Cadde adı), 60
Ch'ui-kung, 63
Ch'u-mi-k'un, 28, 46, 66, 86
Ch'un-ch'iou (İlkbahar-yaz), 67
Chung Tsung, 26, 30, 32, 66, 87
Chung-chün, 66, 86
Chung-ming, 66, 86
Chung-shu-ling (Ünvan), 72, 90
Chung-shuh-chih-sheng (Ünvan), 72, 90
Ch'un-kuan-shang-shu (Ünvan), 65, 85
Ch'ü-p'ing, 67,

-Ç-

Çikler, 32, 38
Çogay-Kuzı (Ts'ung-ts'ai Dağı), 8, 12, 18, 63, 83
Çor (Ünvan), 34, 43, 83
Çungarya, 28

Çuş (Irmak), 39
Çuş Başın (Yer adı), 41

-D-
Demir Kapı (Yer adı), 29, 37, 40
Doğu Gök-Türk Devleti, 9, 83
Dokuz Oğuzlar, 3, 8, 12, 13, 18, 35, 39, 40, 41, 63, 70, 76, 77, 83, 88, 92
Dokuz Tatarlar, 39

-E-
Edizler, 41
Ek-tağ (Yer adı), 29
En-p'ing, 66
Ezgenti Kadız (Yer adı), 39, 41

-F-
Fang Shu, 67
Fei-hu (Yer adı), 25, 65, 86
Feng (Eyalet), 14, 15, 23, 61, 65, 85
Feng Chia-ping, 32
Feng-chih, 83
Feng-chou (Yer adı), 79
Feng-hsin, 60, 78
Feng-shan (Tören dağı), 72, 90
Feng-tan (Tören adı), 73
Fu-ying, 84
Fu-yün-ts'u (Budist tapınağı), 69, 87

-G-
Gobi Çölü, 9, 16, 17, 57, 58, 60, 64

-H-
Han Hanedanı, 68
Han İmparatoru, 67,
Han Ssu-chung, 20
Hei-ch'ih Chang-chih (Büyük general), 16, 17, 64, 84
Hei-shan (Yer adı), 10, 44, 71, 89
Heng Suyu, 11
Heng-you (Bölge adı), 25, 65
Ho-ch'ü (Yer adı), 70
Ho Feng-yao, 33,
Ho Ling-ch'üan, 36, 41, 70, 88
Ho-hsi (Yer adı), 65, 85
Ho-la, 73
Ho-lin-ko-er (Şehir adı), 17
Ho-pei (Bölge adı), 26, 87
Ho-pei-tao, 66, 86
Hou-shao (Kale adı), 32
Hsia (Eyalet), 15, 23, 29, 65, 83, 85
Hsiang (Eyalet), 26
Hsiang Wan-tan, 29
Hsiao-sha (Küçük Şad), 42, 71
Hsiao-Ssu-ye, 10, 83
Hsiao-wei, 87
Hsia-tie (Bölge adı), 88
Hsia-tie Ssu-T'ai, 88
Hsie Huai-i (Budist rahip), 17, 20, 21, 64, 84
Hsie Jen-kui, 14, 15
Hsie Yüan, 61, 78
Hsien-heng (Çin imparatoru), 85
Hsien-t'ing (Çin İmparatoru), 65
Hsien-wang (Bilge Prens), 88
Hsiler, 33, 34, 57, 62, 69-71, 73, 76, 77, 81, 87, 88, 89, 91
Hsin (Eyalet), 15, 29, 64, 84
Hsin-p'ing-tao (Ordu), 17
Hsin-tsou, 67
Hsiung-nular, 67
Hsü Ch'in-ming, 22
Hsüe Na, 44, 71, 89
Hsüe T'ung-hai, 63, 81, 82
Hsüan Tsung (Çin İmparatoru), 33, 35, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 59, 72, 90
Huai-en (Yer adı), 76, 92
Huai-yang (Bölge adı), 65, 85
Huang T'ai-tzu, 66
Huang-hua-tui, 64, 84
Hua-wu-lou (Köşk), 58, 75, 76, 78, 83, 92
Huei (Eyalet), 31, 46, 66, 87
Hular, 67
Hun-chie-lou, 62, 63, 81, 82
Hung-lu-ch'ing (Ünvan), 69, 72, 83, 91
Hunlar, 67, 68

Huo-pa İlteber (Ünvan), 34, 41
Huo-pa-shih-shih-pi, 46
Hu-yen-ku (Yeradı), 44, 71, 89

-I-

Iduk Kut (Ünvan), 38
Isık Göl, 28, 32
Işbara Yamtar, 40

-İ-

İ-hsing (Bölge adı), 66, 86
İ-jan Kagan, 53, 55, 56, 58, 73-75, 82, 91
İl Kagan (Hsie-li), 8, 11, 63, 83, 87
İli (Nehri), 28,
İ-li T'an-han, 30, 66, 86
İlteber, 40, 41, 45, 50, 73
İlteriş, 8, 19, 23, 28, 65
İlteriş Büyük Ch'an-yü (Ünvan), 65, 85
İnançu Çor, 52
İ-nan-ju, 75
İnekler Gölü, 13
İnel, 28, 29, 33, 36, 37, 41, 42
İnel Kagan, 5, 29, 34, 41
İ-nie Kagan, 69, 87
İranlılar, 52
İrtiş (Nehir), 32, 37, 38
İşiyi Likeng, 52
İzgiller (Ssu-chieh), 35, 41

-J-

Juei Tsung (Çin İmparatoru), 32, 33
Jung-tiler, 66
Juo-lin-wei, 65

-K-

Kadırkan (Dağları), 44
K'ai-yüan (Çin imparatoru), 69, 70, 87
Kansu (Bölge Adı), 11, 39, 47
Kao Juei, 26, 86
Kao Wen-chien, 35, 70, 87, 88
Kao Wen-yüan, 70
Kao-chie (Kabile adı), 68
Kaoliler (Koreliler), 35, 70
Kao-li Mo-nan-chih, 87
Kao-ti (Çin İmparatoru), 67
Kao-tsung (Çin İmparatoru), 10, 11, 83
Kapgan, 3, 4, 19-42, 46, 48, 54, 58, 60, 64-66, 70, 74, 78, 84, 88
Kara Göl, 40
Karagan (Geçit), 43
Karakum (Hei-sha-ch'eng), 11, 12, 24, 30, 65, 85
Karluklar, 6, 34, 35, 39, 40, 41, 44, 45, 57-60, 75-77, 79, 82, 92
Keçen (Yer Adı), 45
Ke-la-to, 75-77, 82, 92
Kem (Nehir), 32, 38
Kırgız, 22, 37, 40, 52
Kırgızlar, 3, 22, 33, 37, 38, 46
Kıtan (Ch'i-tan), 6, 13, 17, 18, 34, 43, 46-49, 51, 52, 64, 65, 69-73, 85, 87, 88, 89, 90, 91
Kızılkum (Çöl), 29
Ko-chie-li-pi, 53
Ko-la-to, 58
Kögmen Dağları, 22, 33, 37, 38
Kök Öng (Irmak), 13, 45
Ku (Çinli general), 13, 52
Kuang-te (Çin imparatoru), 79
Kuei (Eyalet), 25
Kui (Eyalet), 14
Kui-ch'eng (Bölge adı), 22
Ku-li Pei-lo (Uygur reisi), 59, 76
Ku-lung-fu Pai-mei, 59, 60, 63, 76
K'un Suyu, 58, 77
Kuo Ch'ien-kuan, 69, 87
Kuo Chih-lien (Çinli general), 44, 71,
Kuo Chih-yün, 89
Kuo Yüan-chen, 33
Kurt Dağı (Lang-shan), 10
Koşu Totok (Tutuk), 40
Koşulgak (Yer adı), 41
Kuei (Eyalet), 85
Kuei-fanglar, 66
Kut, 20

Kutlug, 1-3, 5, 8, 11, 13-20, 28, 36, 42, 46, 54, 63, 64, 66, 70, 75, 76, 82-84, 86
Kutlug Bilge (Kırgız Reisi), 46
Kutlug Bilge Kül Kagan, 76, 92,
Kutlug Boyla, 59, 92
Kutlug Yabgu (Ku-tou-lu), 57, 58, 63, 64, 82
Ku-tuo Yabgu, 75, 91
Küçük Kagan (Hsiao-k'o-han), 5, 28, 36, 41, 42, 66, 70, 86, 88
Küçük Şad, 70, 88
Kül Tegin, 2, 5, 20, 29, 33, 36-42, 49, 51-54, 70, 72, 73, 88, 90, 91

-L-

Lan (Eyalet), 14, 15
Lan-shan (Yer adı), 77
Li (Hanedan), 23, 24, 65, 85
Li Chia-yün, 14
Li Ch'iao (Başvezir), 24
Li Chih, 56, 74, 75
Li Chin-chung, 64, 85
Li Ch'ing, (Çin İmparatoru), 72, 90
Li Chüan, 53, 74
Li Jung, 53, 74
Li Shih-huo, 46
Li Shou (Yer adı), 68
Li Ssu-chien (Vali), 14
Li Ssu-wen, 83
Li Ta-p'u (Tatabı reisi), 46
Li To-tsuo, 20, 27, 66, 86
Li Ying-chia, 83
Liang (Eyalet), 22, 48, 72, 90
Liang-chih (Bölge adı), 16
Liang-chou (Yer adı), 47
Liao-hsi (Bölge adı), 87
Li-chin-chung, 22
Li-kung-li (Çinli general), 47
Lin Hu (Yer adı), 68
Ling (Eyalet), 15, 20, 21, 23, 30, 57, 64, 65, 66, 84, 85
Ling-chou-tu-tu (Ünvan), 76
Ling-hsing (Bölge adı), 33
Ling-wu (Bölge adı), 28, 30, 66, 87
Liou Mien, 61, 80
Li-pu-shang-shu (Ünvan), 83
Lisün Tay Sengün, 53
Li-to-cha, 16
Liu Mau-tsai, 31
Li-yüe, 67
Lou Ching, 66
Lou-kung (Bölge adı), 88
Lu Fu, 66
Lu-kung (Bölge adı), 70
Lu-ling (Bölge adı), 66, 86
Lung-shih, 66
Lung-you (Bölge adı), 28, 30, 66, 86
Lü Hsiang, 50, 73

-M-

Ma Wang, 61, 79
Ma-i (Yer adı), 67
Makaraç, 52
Man-i'ler, (Çinli olmayan yani yabancılara verilen ad), 67
Maveraünnehir (Kengü Tarban), 28, 29, 40, 43
Miaolar, 66
Ming-sha (Yer adı), 67
Ming-tsung, 62, 63, 80
Mo Tegin, 46
Mo-chih-lien (Bilge Kagan), 70, 88, 91
Mo-ch'o (Kapgan), 12, 26, 63-66, 69, 70, 72, 78, 83-88, 90
Mo-chü, 66, 86
Moğol, 22, 33, 57, 61
Mo-nan-chih, 70
Mo-tun, 67
Mou-chu (Ünvan), 43
Mu-jung Hsüan-tse, 25, 65
Mukan Kagan, 52
Mu-ts'e (Yer adı),77
Mu-yüan-tse, 85

-N-

Nan-en-p'ing, 86
Nek (General), 52
Niou Shih-chiang, 32
Niou-t'ou-chao-na-shan (Dağ adı), 69, 87
Ni-shu Erkin, 20
Nu-chieler, 57, 76, 77
Nu-shih-pi (Kabile adı), 28, 70, 87

-O-

Oğul Tarkan, 52
Oğuz Bilge, 52
Oğuzlar, 13, 14, 17, 35, 39, 41, 43, 45
On ok (Türgişler), 22, 28, 34, 37, 38, 42, 52, 66, 70, 87
Ordos (Bölge adı), 38
Ordug (Karargah), 41
Orhun Abideleri, 33, 54
Orhun Yazıtları, 1, 4, 5, 19, 20, 28, 33, 37
Orta Asya, 49, 52, 54, 57, 59,
Otrar (Şehir), 28

-Ö-

Örpen (yer adı), 38
Ötüken, 2, 13, 18, 59, 60

-P-

Pai-ma Manastırı, 20, 64, 84
Pai-me (Ünvan), 76, 92
P'an Kuan (Ünvan), 72, 90
P'an Kül Tegin, 57, 58, 75
P'an-chüe Tegin, 75, 82, 91, 92
P'ang Chien, 61, 66, 78
P'ei Hsing-chien, 10, 11, 83
P'ei-Huai-ku, 24, 26
P'ei Kuang-t'ing, 48, 49, 72, 90, 91
P'ei-ping (Eyalet), 14
Ping (Eyalet), 14, 29
P'ing (Ordu), 23
Pin-kuo Fu-jen (Ünvan), 76, 92
Ping-pu-lang-chung (Ünvan), 72, 90
P'ing-ti, 25, 65, 85
P'an-chüe Tegin, 75, 82, 91, 92
Po-fu Hatun, 56, 76, 92
Po-hai, 80
Po-ssu-ma-p'o, 62, 80, 81
Po-te-chih Tegin, 58, 74
P'u Ying, 64
Pu-tsu-lu (Ünvan), 17, 64, 84

-S-

Sağ Kanat Beş Nu-shih-piler, 28, 34, 70, 87
Sağ Kanat Şadı, 28, 42, 46, 56, 70, 74, 75, 87
Sağ Pu-ch'üe (Ünvan), 66
Sa-ho-nei (Dağ), 59, 92
Sang-kan (Irmak), 57, 76, 77
Sarı Irmak, 26, 32, 37
Selenga (Irmak), 43
Semerkand, 33
Seyhun (Nehir), 29
Sha-he-nei-shan (Yer adı), 76, 79
Shan-hsi (Eyalet), 16
Shang (Bölge adı), 72, 90
Shan-tan (Yer adı), 47
Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün), 25, 27, 30, 31, 38, 40, 66, 67, 86, 87
Shan-tung (Yer adı), 37
She-li-yüan-ying, 11, 63, 83
Sheng (Eyalet), 23, 65, 85
Sheng-lung, (Çin İmparatoru), 69
Shih Hsien-chung, 61, 80
Shih-a-shih-pi, 34, 69
Shih-kuan ch'i-chü-shu-jan, 74
Shih-ling, 29
Shih-shu, 67
Shih-te (Çin imparatoru), 78
Shou-chiang-ch'eng (Teslim Alma Kalesi), 31, 51, 87
Shun-yü Ch'u-p'ing, 15, 64, 84
Shuo (Eyalet), 15, 16, 23, 63-65, 84, 85
Shuo-chiang-ch'eng, 69
Shuo-fang (Bölge adı), 21 , 32, 44, 46, 56, 51, 60, 64, 68, 71, 76, 78, 87, 89, 91, 92
Shuo-fang-tao, 69

Sir Tarduşlar, 9
Soğdlar, 23, 29, 52
Soğd (Aileler), 24, 29
So-ko (Türgiş Başbuğu), 29, 33, 69, 87
Sol Kanat Şadı, 28, 42, 46, 56, 58, 70, 74, 75, 87
Sol Tu-lu Boyları, 34
Songa Dağı, 38
Songa Ormanı, 33
Söğüt Ormanı, 36, 41, 70, 88
Ssu-ma (Ünvan), 14
Ssu-nung-ch'ing (Ünvan), 65, 85
Ssu-pin-ch'ing (Ünvan), 85
Ssu-pu, 70
Ssu-t'ai, 70, 87
Suei-ye (Tokmak) Şehri, 20
Sui Hanedanı, 15
Sui-yüan (Eyalet), 17
Su-lu, 43, 88
Sun Lao-nu, 57
Sun Wan-lao, 22, 64, 85
Sun Yen-kao, 25, 66, 86
Sung (Bölge adı), 32
Sung Ch'üan, 33
Sung-mo (Bölge adı), 22
Su-yü-t'ing (köşk Adı), 30, 66, 87

-Ş-

Şad (Ünvan), 12, 37

-T-

Tabar (Yer adı), 40
Tadık Çor, 40
Tai (Eyalet), 14, 15, 23, 29, 63, 65, 85
T'ai-hsie (Park ve bahçelerdeki çardaklar), 68
Tai-lin, 68
Tai-p'u shoad-ch'ing (Ünvan), 83
Tai-shan (Yer adı), 48, 50
T'ai-shou (Ünvan), 78, 84
T'ai-tse, 66
Talas (Nehir), 28, 43
Ta-lo (Gök-Türk Prensesi), 58, 74
Tamgacı (Mühürdar), 52
Tamıg Iduk-baş (Yer adı), 34, 39, 40
Tan (Eyalet), 25, 85
T'ang, 2, 3, 6, 14-16, 18, 26, 34, 35, 45, 47, 48, 49, 51, 57, 58, 61, 63, 71, 73, 82, 89, 91
T'ang Hanedanı, 3, 9, 15, 16, 20-23, 26, 27, 29, 33-35, 38, 43-46, 50, 51, 54, 55, 56, 60-63
T'ang Hsiu-ching, 15, 32, 33
T'ang Po-jo, 26, 66, 86
Tangutlar, 28, 38
Ta-pa İlteber, 69, 87
Ta-p'in (Bölge adı), 44, 71, 89
Tarduş (Kabile), 37, 52
Taspar, 6
Tatabılar (Hsiler), 6, 33, 34, 43, 44, 46, 47-49, 51, 52, 69-72, 87, 88, 91
Ta-t'ung (Çin imparatoru), 76, 92
Ta-t'ung (Kale adı), 59, 77
Tegin (Tigin), 32, 34, 37
Tengri Kagan (Teng-li), 55-57, 58, 60, 74, 75, 78, 82, 91
Ti Jen-chie, 27, 66, 86
Tiao-lu (Çin imparatoru), 83
Tibetliler, 20 ,49, 51, 73, 78, 91
Tien Kuei-tao, 24, 65, 85
Tien-ch'eng (Çin imparatoru), 80-82
T'ien-fu (Çin imparatoru), 81, 82
T'ien-pao (Çin imparatoru), 75-79, 82, 91
T'ien-ping, 25, 29, 65
T'ien-ping-chung-tao, 86
T'ien-ping hsi-tao, 65, 86
T'ien-ping-tung-tao, 65, 86
T'ien-shou (Çin İmparatoru), 64
Ting (Eyalet), 10, 14, 25, 27, 65, 66, 86
Ting-hsian, 83
Togu Balık (Şehir adı), 39, 41
Togu Irmağı, 39
T'o hsi (Geniş Batı), 28, 42
T'o-hsi Kagan, 66, 86
Tola (Irmak), 13, 33, 36, 39, 88
To-lo-ssu (Kale adı), 58, 77

To-lu (Kabile adı), 28
Tongra (Kabile adı) 39, 41
Tongra Eşim, 13
Tonyukuk (A-shih-te Yüan-chen), 2, 3, 5, 12-19, 22, 24, 28, 29, 37, 38, 42-47, 49, 50, 52, 53, 56, 70-74, 83, 84, 88-91
Tou-tan (Türgiş reisi), 34
Töngker Dağı, 52
Ts'ang Ssu-yen, 31, 69
Tsou, 67
Ts'u (Mor) Irmağı, 17
Ts'uan Pao-pi, 16, 17, 64, 84
Tsu-chen Saray adı), 51
Ts'uei Chih-pien, 14, 63, 84
Tsung Cheng-ch'ing 74
Ts'u-shih, 66, 86
Tu Yü, 67
Tu-a-shu, 63, 81
Tudunluk, 11, 83
Tudun Yamtar, 44
Tudun Çor (T'u-tun Ch'o), 63
T'ung-e (Tongra Tegin), 34, 69, 87
T'ung-kuang (Çin imparatoru), 80, 81, 82
T'u-hun, 81
Tuo-hsi-fu, 12, 28, 41, 63, 66, 83
Tuo-lu Çor, 70, 87
T'u-hun (Kabile adı),62
Tu-hu'su Ch'eng Chien-li, 80
T'u-yü-hunlar, 35
Türgişler (T'u-ch'i-shih), 3, 17, 18, 28, 32-34, 37, 38, 40, 41, 43, 64, 70, 84, 88
Türgiş kaganı, 33
Türgi-yargın (Göl), 33, 40
Türk Sir Halkı, 13

-U-

Uder (Ünvan), 51
Uluğ Erk (Ünvan), 40
Uygur, 6, 9, 57-60, 75-77, 82, 91, 92
Uygurlar, 43, 57-60, 62, 63, 75, 76, 92
Uygur İlteberi, 43
Uygur Kaganı, 59

-W-

Wang Chiu-yen, 16
Wang Chung-ssu, 54, 55, 57-59, 76, 77, 79, 92
Wang Chün, 46, 71, 72, 89, 90
Wang Hsio-chie, 20, 21
Wang Huei, 67
Wang Pen-li, 11, 12, 63, 83
Wang Te-mao, 14
Wan-suei T'ung-t'ien (Çin İmparatoru), 64
Wei (Eyalet), 14, 25, 63, 65, 86
Wei Hanedanı, 76, 92
Wei Shih-chia, 16
Wei Yüan-chung (Ong Tutuk), 28, 29, 38, 39, 40
Wei-chung, 84
Wei-wang wu-ch'eng-ssu-nan, 65
Wei-yüan-wai, 70, 87
Wen Yen-po, 63, 83
Wen-ming, 63, 84
Wu (Sülale), 25, 85
Wu (İmparatoriçe), 16, 17, 20, 23-27, 29, 30, 64-67, 84-86
Wu Chung-kuei, 25, 65, 85
Wu-ch'eng Ssu-nan, 85
Wu-su-mi shih Kagan (Ozmış), 58, 59, 74-77, 79, 82, 92
Wu Yen-hsiou, 24, 25, 30, 65, 85
Wu-chih-le, 37
Wu-huei-tao (Bölge adı), 27, 66, 86
Wu-lung-fu Pai-mei Kagan, 92
Wu-sha (Kasaba), 30, 66, 87
Wu-sunlar, 67
Wu-wei, 77

-Y-

Ya (Bir müzik aleti), 67
Yao Shou, 24, 65, 85
Yabguluk, 12
Yang Ching-shu, 47, 72, 90

Yang Tsai-ssu, 24
Yang-ch'ün-tao (Ünvan), 64, 84
Yang-wu-chih Tegin, 32, 34
Yen (Eyalet), 29
Yen Chih-wei, 22, 24, 25, 26, 27, 65, 85
Yen Ching-jung, 25, 65, 85
Yenisey (Bölge adı), 22, 38
Yen-jan-tao, 16, 64, 84
Yen-pei (Bölge adı), 69, 87
Yen-shan (Bölge adı), 34, 46, 67
Yiğen Siliğ Bey, 40
Yin (Shang) Hanedanı, 66
Ying (Bölge adı), 22, 64, 83, 85
Ying-ch'uan-chün (Yer adı), 61, 78
Ying-yang (Bölge adı), 64, 84
Ying-yün (Çin imparatoru), 87
Yir Bayırkular, 40
Yollug Tegin, 52, 53
Yü, 66
Yüan (Eyalet), 10, 31, 66, 87
Yüan Cheng, 47, 49, 72, 73, 84, 90, 91
Yüan-kui, 14
Yü-chin-wei-chung, 84
Yü-chu-kung, 58, 74, 82
Yü-chung-lang (İdari Bölge), 64
Yün-chung (Bölge adı), 63, 83
Yü-lin-wei, 86
Yü-sai-fu, 74, 82
Yü-shih-chung-ch'eng (Ünvan), 70, 88
Yü-shih-tai-fu (Kumandan), 71, 89

Yü-ssu Tarkan, 56, 75

BELGELER

通典卷一百九十八

唐京兆杜佑君卿纂

邊防十四

北狄五

突厥中

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代為小可汗牙在金山之北頡利可汗之敗北荒諸部將推為大可汗遇薛延陁為可汗車鼻不能當率所部歸於延陁為人勇烈有謀略頗為眾所附延陁惡而將誅之車鼻知其謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子沙鉢羅特勒來朝請身自入朝太宗遣使徵之竟不至太宗大怒貞觀二十三年遣右衛郎將高偘潛引回紇僕骨等兵眾襲擊之其酋長歌邏祿泥熟闕俟利發及拔塞匐處木昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻相繼來降永徽元年偘軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不赴遂攜其妻子從數百騎而遁其眾盡降偘率精騎追車鼻獲之送於京師乃獻於社廟又獻於昭陵高宗數其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘眾於鬱督軍山置狼山都督以統之車鼻長孫羯漫陁先統拔悉密部車鼻未敗前遣其子菴鑠入朝太宗嘉之拜左屯衛將軍更置新黎州以統其眾車鼻既敗之後突厥盡為封疆之臣於是分置單于瀚海二都護府單于領狼雲山中桑乾三都督蘇農等十四州瀚海金微新黎等七都督仙崿賀蘭等八州各以其首為都督刺史高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領三十餘人並從至嶽下勒名於封禪之碑自永徽以來二十餘

年北部無事調露元年單于管內突厥首領阿史德溫奉職二部落相率反叛立泥熟匐為可汗二十四州並叛應之高宗遣鴻臚卿蕭嗣業右千牛將軍李景嘉率眾討之反為溫敗兵士死者萬餘人又令禮部尚書裴行儉為定襄道行軍大總管率太僕少卿李思文營州大都督周道務等統眾三十餘萬討擊溫大破之泥熟匐為其下所殺并擒奉職而還永崇元年突厥又迎頡利從兄之子阿史那伏念於夏州將渡河立為可汗諸部落復響應從之又令裴行儉率師討之伏念窘急詣行儉遂擒伏念詣京師斬於東市永淳二年突厥阿史那骨咄祿復反叛骨咄祿者頡利之疎屬其父本是單于右廂雲中都督舍利元英下首領代襲吐屯啜伏念既破骨咄祿鳩集亡散入總林山聚為羣盜有眾五千餘人又抄掠九姓得羊馬甚多漸至強盛乃自立為可汗以其弟默啜為設咄悉匐為葉護其所因溫彥博議處河南諸部落分為六州後漸滋繁至阿史那元珍習中國風俗知邊塞虛實在單于檢校降戶部落嘗坐事為單于長史王本立所拘繫會骨咄祿入寇元珍請依舊檢校部落本立許之因而便投骨咄祿骨咄祿得之甚喜立為阿波大達干令專統兵馬事進寇蔚州都督崔智辯擊之反為所殺文明元年又寇朔州殺掠吏人垂拱二年骨咄祿又寇朔代等州左玉鈐衛中郎將淳于處平為陽曲道總管與副中郎將蒲英等率兵赴援行至忻州與賊戰大敗死者五千餘人三年骨咄祿又寇昌平令左鷹揚衛大將軍黑齒常之擊卻之其年八月寇朔州復以常之為燕然道大總管擊賊於黃花堆大破之追奔四千餘里賊眾遂散走磧北右監門衛

TT 1073/b

中郎將爨寶璧又率精兵萬三千人出塞窮追反爲骨咄祿所敗全軍盡沒寶璧輕騎遁歸初寶璧見常之破賊還表請窮其餘燼武太后令常之與寶璧計議遙爲聲援寶璧貪功先行又令人出塞二千餘里覘候見元珍等部落皆不設備遂率眾掩襲之既至又遣人報賊令得設備出戰遂爲賊所覆寶璧坐此伏誅武太后大怒因改骨咄祿爲不卒祿元珍後率兵討突騎施臨陣戰死骨咄祿天授中卒默啜者骨咄祿之弟也骨咄祿死時其子尚幼默啜遂篡其位自立爲可汗長壽三年率眾寇靈州殺掠吏人武太后遣白馬寺僧薛懷義爲代朔道行軍大總管領十八將軍以討之既不遇賊尋班師焉默啜俄遣使來朝武太后大悅冊授左衛大將軍封歸國公賜物五千段明年復遣使請和又加授遷善可汗萬歲通天元年契丹首領李盡忠孫萬榮反叛攻陷營府默啜遣使上言請還河西降戶即率部落兵馬爲國討擊契丹許之默啜遂攻契丹部眾大潰盡俘其家口默啜自此兵眾漸盛武太后詩遣使冊立默啜爲特進頡跌大單于立功報國可汗聖曆元年默啜表請與武太后爲子并言有女請和親初咸亨中突厥諸部來降附者多處之豐勝靈夏朔代等六州謂之降戶默啜至是又索此降戶及單于都護府之地兼請農器種子武太后初不許默啜大怒言辭甚慢拘我使人司賓卿田歸道將害之時朝廷懼其兵勢納言姚璹建議請許其和親遂盡驅六州降戶數千帳并種子四萬餘石農器三千事以上與之默啜浸強由此也其年武太后令魏王武承嗣男淮陽王延秀就納其女爲妃遣右豹韜衛大將軍閻知微攝春官尚書大齎金帛送赴虜

廷行至黑沙南庭默啜謂知微等曰我女擬嫁與李家天子兒你今將武家兒來我突厥積代以來降附李家聞李家天子種末總盡唯有兩兒在我今將兵助立遂收延秀等拘之別所僞號知微爲可汗與之率衆十餘萬襲我靜難及平狄清夷等軍靜難軍使左玉鈐衛將軍慕容玄崱以兵五千人降虜進寇嬀檀等州武太后令司農卿武重規爲天兵中道大總管武威衛將軍沙吒忠義爲天兵西道總管幽州都督張仁亶爲天兵東道總管率兵三十萬擊之左羽林衛大將軍閻敬容爲天兵西道後軍總管統兵十五萬以爲後援默啜又出恒州道寇蔚州陷飛狐縣俄進攻定州殺刺史孫彥高焚燒百姓廬舍虜掠男女無長少皆殺之武太后大怒又改默啜號爲斬啜尋又圍逼趙州長史唐波若翻城應之刺史高叡抗節不從遂遇害武太后乃立廬陵王爲皇太子令統河北道行軍大元帥軍未發而默啜盡殺所掠趙定等州男女八九萬人從五回道而去所過殘殺不可勝紀沙吒忠義及後軍總管李多祚等皆持重不敢戰河北道元帥納言狄仁傑總兵十萬追之無所及二年默啜立其弟咄悉匐爲左廂察骨咄祿子默矩爲右廂察各主兵馬二萬餘人又立其子匐俱爲小可汗位在兩察之上仍主處木昆等十姓兵馬四萬餘人又號爲拓西可汗自是連歲寇邊久視元年掠隴右諸監馬萬餘匹長壽三年默啜遣使莫賀達干請以女妻皇太子之子武太后令太子男恩平王重俊義興王重明廷立見之默啜遣大臣移力貪汗入朝獻馬千匹及方物以謝許親之意武太后讌之於宿羽亭太子相王及朝集使三品以上並會焉重賜以遣之中宗即位

默啜又寇靈州鳴沙縣靈武軍大總管沙吒忠義拒戰敗績死者六千餘人遂進寇原會等州掠隴右郡牧馬萬餘匹而去忠義坐免中宗令內外各進破突厥之策右補闕盧俌上疏曰遠荒之地凶悖之俗難以德綏可以威制降自三代無聞上策昔方叔帥師功歌周雅去病耀武勳列燕山則萬里折衝在乎擇將春秋謀元帥取其悅禮樂敦詩書晉臣元凱射不穿札而建平吳之勳是知中權制謀不在一夫之勇其蕃將沙吒忠義等身雖驍悍志無遠圖此乃騎將之才本不可以當大任且師出以律將軍死綏師敗棄軍古有常典近者鳴沙之役主將先逃輕挫國威須正邦憲又其中軍既敗陣亂矢窮義勇之士猶能死戰功成紀錄以勸戎行賞罰既明將士盡節此擒敵之術也臣又聞以蠻夷攻蠻夷中國之長算故陳湯統西域而郅支滅常惠用烏孫而匈奴敗請購辯勇之士班傅之儔傍結諸蕃與圖攻取此又犄角之勢也臣又聞昔置新秦以實塞下宜因古法募人徙邊選其勝兵免其行役大虜伍明教令則狃習戎事究識夷險其所虜獲因而賞之近戰則守家遠戰則利貨趨赴鋒鏑不勞訓誓朝賦楊柳夕歌杕杜十年之後可以久安上覽而善之默啜於是殺我行人假鴻臚卿臧思言上以思言對賊不屈節特贈鴻臚卿仍命左屯衛大將軍張仁愿充朔方道大總管以禦之景雲二年三月張仁愿於河北築三受降城先是朔方軍北與突厥以河為界河北岸有拂雲祠突厥將入寇必先詣祠祭酹求福因牧馬料兵候冰合渡河時默啜盡眾西擊娑葛仁愿乘虛奪取漠南之地築三城首尾相應絕其南寇之路留年滿兵助成其功以拂雲祠為中

城與東西相去各四百里皆據津濟遥相應接北拓三
百餘里於牛頭朝那山北置烽候百八十所自是突厥
不得度山放牧朔方更無寇掠減鎮兵數萬人初羣議不同書
奏竟從仁愿計時咸陽兵二百餘人逃歸仁愿盡擒斬於城下軍皆股慄盡力六旬而三城俱就本不置壅門
及曲敵或問之仁愿曰兵法貴在攻取不宜退守寇若至此即當併力出戰迴顧望城猶須斬之何用守備生
其思歸之心其後常元楷為朔方總管始築壅門默啜西擊娑葛破滅之契丹
及奚自神功之後常受其徵役其地東西萬餘里控弦
四十萬自頡利之後最為強盛自恃兵威虐用其眾默
啜既老部落漸多逃散開元二年遣其子移涅可汗及
同俄特勒妹婿大拔頡利發石阿失畢率精騎圍逼北
庭右驍衛將軍郭虔瓘嬰城固守俄而出兵擒同俄特
勒於城下斬之虜因退縮大拔懼不敢歸攜其妻來奔
制授左衛大將軍封燕北郡王封其妻為金山公主賜
宅一區奴婢十人馬十匹物千段明年十姓部落左廂
咄陸啜右廂五弩失畢五俟斤及子婿高麗莫離支高
文簡跌跌都督思太等各率其眾相繼來降前後總萬
餘帳令居其河南之舊地授高文簡左衛員外大將軍
封遼西郡公跌跌思太為特進右衛員外大將軍兼跌
跌都督樓煩郡公自餘首領封拜賜物各有差默啜女
婿阿史得胡祿俄又歸朝授以特進其秋默啜與九姓
首領阿思布等戰於磧北九姓大潰人畜多死思布率
眾來降四年默啜又北討九姓拔曳固戰於獨樂河拔
曳固大敗默啜負勝輕歸而不設備遇拔曳固迸卒頡
質略於柳林中突出擊默啜斬之便與入蕃使郝靈佺
傳默啜首至京師骨咄祿之子闕特勒鳩合舊部殺默
啜子小可汗及其諸弟并親信略盡立左賢王默棘連
是為毗伽可汗毗伽以開元四年即位本蕃號為小殺

仆仁友自以得國是闕特勤之功固讓之闕特勤不受
遂以為左賢王專掌兵馬是時奚契丹相率款塞突騎
施蘇祿自立為可汗突厥部落頗多攜貳及召默啜時
衙官暾欲谷為謀主初默啜下衙官盡為闕特勤所殺
暾欲谷以女為小殺可敦遂免死廢歸部落及復用年
已七十餘蕃人甚敬服之俄而降戶阿悉爛跌跌思太
等復自河曲叛歸初降戶南至單于左衛大將軍單于
副都護張知運盡收其器仗令渡河而南蕃人怨怒御史
中丞姜晦為巡邊使蕃人訴無弓矢不得射獵晦悉給
還之故有抗敵之具張知運不設備與降戶戰於青岡
嶺大敗臨陣生擒知運欲將送與突厥朔方總管薛訥
率兵追討之賊至大斌縣又為將軍郭知運所擊賊衆
大潰散投黑山呼延谷釋張知運而去上以張知運喪
師斬之以徇小殺既得降戶謀欲南入為寇暾欲谷曰
唐主英武人和年豐未得間隙不可動也我衆新集猶
尚疲羸須且息養三數年始可觀變而舉小殺又欲修
築城壁造立寺觀暾欲谷曰不可突厥人戶寡少不及
中國百分之一所以常能抗拒者正以隨逐水草居處
無常射獵為業人皆習武強則進兵抄掠弱則竄伏山
林唐兵雖多無所施用若築城而改變舊俗一朝失利
必將為唐所併且寺觀之法教人仁弱本非用武爭強
之道不可置也小殺等深然其計八年冬御史大夫王
晙為朔方大總管奏請西徵拔悉密東發奚契丹兩蕃
期以明年秋初引朔方兵數道俱入掩突厥衙帳於稽
落河上小殺聞之大恐暾欲谷曰拔悉密今在北庭與
兩蕃東西相去極遠勢必不合王晙兵馬計亦無能至
此必若能來候其臨到即移衙帳向北三日唐兵糧盡

自然去矣且拔悉密輕而好利聞命必是先來王晙與
張嘉貞不協奏請有所不愜必不敢動若王晙兵馬不
來拔悉密獨至即擊取之勢易爲也拔悉密果臨突厥
衙帳而王晙兵及兩蕃不至拔悉密懼而引退突厥欲
擊之暾欲谷曰此衆去家千里必將死戰未可擊也不
如以兵躡之去北庭二百里暾欲谷分兵間道先掩北
庭因縱兵卒擊拔悉密之衆盡爲突厥所擒并虜其男
女而還暾欲谷回兵因出赤亭以掠涼州羊馬時楊敬
述爲涼州都督遣副將及判官元澄出兵邀擊之暾欲
谷曰敬述若守城自固即與連和若出兵相當即須軍
戰我今乘勝必有功矣敬述下兵至那契丹遇賊元澄
令兵士擐臂持滿仍急結其袖會風雪凍烈盡墮弓矢
由是官軍大敗元澄脫身而走敬述坐削除官爵白衣
檢校涼州事小殺由是大振盡有默啜之衆俄又遣使
請和乞與元宗爲子許之仍請尚公主上但厚賜而遣
之十三年上將東巡中書令張說謀欲加兵以備突厥
兵部郎中裴光庭曰封禪告成之事忽此徵發豈非名
實相乖說曰突厥比雖請和獸心難測且小殺者仁而
愛人衆爲之用闕特勒驍武善戰所向無前暾欲谷深
沈有謀老而益壯李靖徐勣之流也三虜協心動無遺
策知我舉國東巡萬一窺邊何以禦之光庭請遣使徵
其大臣扈從即突厥不敢不從又不難爲舉動說然其
言乃遣中書直省袁振攝鴻臚卿往突厥以告其意小
殺與其妻及闕特勒暾欲谷等環坐帳中設宴謂振曰
吐蕃狗種唐國與之爲婚奚及契丹舊是突厥之奴亦
尚唐家公主突厥前後請結和親獨不蒙許何也袁振
曰可汗既與皇帝爲子父子豈合婚姻小殺等曰兩蕃

亦蒙賜姓猶得尚公主但依此例有何不可且闕入蕃
公主皆非天子女今之所求豈問真假頻請不得亦實
羞見諸蕃振許為奏請小殺乃遣大臣阿史德頡利發
入朝貢獻因扈從東巡發都至嶽會頓引頡利發及諸
蕃酋長入仗仍與之弓箭時有兎起於御馬之前上引
弓傍射獲之頡利發便下馬捧兎舞蹈曰聖人神武超
絕若天上則不知人間無也自是當令突厥入仗馳射
起居舍人呂向上疏曰臣聞鴟梟不鳴未為瑞鳥猛虎
雖伏豈齊仁獸是由醜性毒行久務常積故也夫突厥
者正同此類安忍殘賊莫顧君親陛下以武義臨之文
德來之既慴威靈又沐聲教以力以勢不得不庭故稽
顙稱臣奔命遣使階下乃能收其傾効雜以從官赴封
禪之禮參玉帛之會此德業自盛固不可名焉因復許
其從遊召入禁仗仰英姿之四照覩神藝之一發恩義
俱極誠無踰焉乃更賜以馳逐使操弓矢敷飛鏃於前
同獲獸之樂是屑略太過未敢取也雖聖智豁達與物
無猜而愚心徘徊與時加慄倘此等各懷犬吠交肆盜
憎荊卿詭動何羅竊至暫逼嚴蹕稍冒清塵卽殪元方
邱墟幽土單于為醢為脯何塞過責特願勿復親
近使知分限待不失常歸於得所此謂迴兩曜之鑒祛
九宇之憂孰不幸甚上納其言遂令諸蕃先發東封迴
駕設讌厚賜而遣竟不許其和親自後減絕無聞

以左屯衛將軍阿史那忠爲左賢王左武衛將軍阿史那泥孰爲右賢王以貳之辥延陁聞思摩渡河北慮其部落繇附磧北先畜輕騎伺至而擊之太宗遣敕止之時思摩下部衆渡河者凡十萬勝兵四萬人思摩不能撫衆皆不愜服至十七年相率叛之南渡河請分處於勝夏二州之閒詔許之思摩遂輕騎入朝尋授右衛將軍從征遼東爲流矢所中太宗親爲吮血其見顧遇如此未幾卒於京師贈兵部尚書夏州都督陪葬昭陵立墳以象白道山詔立碑於化州

突厥中

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代爲小可汗牙在金山之北頡利可汗之敗北荒諸部將推爲大可汗遇辥延陁爲可汗車鼻不能當遂率所部歸於延陁爲人勇烈有謀略頗爲衆所附延陁惡而將誅之車鼻知其謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子沙鉢羅特勒來朝請身自入朝太宗遣徵之竟不至太宗大怒貞觀二十三年遣左衛郎將高偘潛引迴紇僕骨等兵衆襲擊之其酋長歌邏祿泥孰闕俟利發反拔塞匐處木昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻相繼來降永徽元年偘軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不赴遂攜其妻子從數百騎而遁其衆盡降偘率精騎追車鼻獲之送於京師乃獻於社廟又獻於昭陵高宗數其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘衆於鬱督軍山置狼山都督以統之車鼻長孫羯漫陁先統拔悉密部車鼻未敗前遣其子菴鏁入朝太宗嘉之拜左屯衛將軍更置新黎州以統其衆車鼻既敗之後於

是突厥盡爲封疆之臣於是分置單于瀚海二部護府
單于領狼山雲中桑乾三都督蘇農等十四州瀚海領
金微新黎等七都督仙萼賀蘭等八州各以其首爲部
督刺史高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領
二十餘人並從至岳下勒名於封禪之碑自永徽以後
二十餘年北鄙無事調露元年單于管內突厥首領阿
史德溫奉職二部落相率反叛立泥熟匐爲可汗二十
四州並叛應之高宗遣鴻臚卿蕭嗣業右千牛將軍李
景嘉率衆討之反爲溫敗兵士死者萬餘人又以禮部
尚書裴行儉爲定襄道行軍大總管率太僕少卿李思
文營州大都督周道務等統衆三十餘萬討擊溫大破
之泥熟匐爲其下所殺並擒奉職而還永崇元年突厥
又迎頡利從兄之子阿史那伏念於夏州將渡河立爲
可汗諸部落復響應從之又令裴行儉率師討之伏念
窘急詣行儉遂虜伏念詣京師斬於東市永淳二年突
厥阿史那骨咄祿復反叛骨咄祿者頡利之疏屬其父
本是單于右廂雲中都督舍利元英下首領代襲吐
屯啜伏念既破骨咄祿鳩集亡散入總林山聚爲盜有
衆五千餘人又抄掠九姓得羊馬甚多漸至強盛乃自
立爲可汗以其弟默啜爲殺咄悉匐爲葉護因溫彥博
議處河南諸部落分爲六州後漸滋繁至阿史那元珍
習中國風俗知邊塞虛實在單于檢校降戶部落嘗坐
事爲單于長史王本立所拘禁會骨咄祿入寇元珍請
依舊檢校部落本立許之因而便投骨咄祿咄祿得之
甚喜立爲阿波大達干專統兵馬事進寇蔚州都督崔
智辯擊之反爲所殺文明元年又寇朔州殺掠吏人垂
拱二年骨咄祿又寇朔代等州左玉鈐衛中郎將淳于

處平爲陽曲道總管與副中郎將蒲英等率兵赴援行至忻州與賊戰大敗死者五千餘人三年骨咄祿又寇昌平令左鷹揚衞大將軍黒齒常之擊卻之其年八月寇朔州復以常之爲燕然道大總管擊賊於黃花堆大破之追奔四千餘里賊衆遂散走磧北右監門衞中郎將爨寶璧又率精兵萬三千人出塞窮追反爲骨咄祿所敗全軍盡沒寶璧輕騎遁歸初寶璧見常之破賊遂表請窮其餘黨武太后令常之與寶璧計議遥爲聲援寶璧貪功先行又令人出塞二千餘里覘候見元珍等部落皆不設備遂率衆掩襲之既至又遣人報賊令得設備出戰遂爲賊所覆寶璧坐此伏誅武太后大怒因改骨咄祿爲不卒祿元珍後率兵討突騎施臨陣戰死骨祿天授中卒默啜者骨咄之弟也骨咄祿死時其子尚幼默啜遂篡其位自立爲可汗長壽三年率衆寇靈州殺掠吏人武太后遣白馬寺僧薛懷義爲代朔道行軍大總管領十八將軍以討之既不遇賊尋班師焉默啜俄遣使來朝武太后大悅冊授左衞大將軍封歸國公賜物五千段明年復遣使請和又加授遷善可汗萬歲通天元年契丹首領李盡忠孫萬榮反叛攻陷營府默啜遣使上言請還河西降戶即率部落兵馬爲國討擊契丹許之默啜遂攻討契丹部衆大潰盡俘其家口默啜自此兵衆漸盛武太后尋遣使冊立默啜爲特進頡跌大單于立功報國可汗聖歷元年默啜表請與武太后爲子並言有女請和親初咸亨中突厥諸部來降附者多處之豐勝靈夏朔代等六州謂降戶默啜至是又索此降戶及單于都護府之地兼請農器種子武太后初不許默啜大怒言辭甚慢拘我使人司賓卿田歸

道將害之時朝廷懼其兵勢納言姚璹建議請許其和親遂盡驅六州降戶數千帳並種子四萬餘石農器三千事以上與之默啜寖强由此也其年武太后令魏王武承嗣男淮陽王延秀就納其女爲妃遣右豹韜衛大將軍閻知微攝春官尚書大齎金帛送赴虜庭行至黑沙南庭默啜謂知微等曰我女擬嫁與李家天子兒你今將武家兒來我突厥積代以來降附李家聞李家天子種未總盡唯有兩兒在我今將兵助立遂收延秀等拘之別所僞號知微爲可汗與之率衆十餘萬襲我靜難及平狄清夷等軍靜難軍使左玉鈐衛將軍慕容玄崱以兵五千人降虜進寇嬀檀等州武太后令司農卿武重規爲天兵中道大總管武威衛將軍沙吒忠義爲天兵西道總管幽州都督張仁亶爲天兵東道總管率兵三十萬擊之左羽林衛大將軍閻敬容爲天兵西道後軍總管統兵十五萬以爲後援默啜又出恒兵道寇蔚州陷飛狐縣俄進攻定州殺刺史孫彥高焚燒百姓廬舍虜掠男女無少長皆殺之武太后大怒又改默啜號爲斬啜尋又圍趙州長史唐波若翻城應之刺史高叡抗節不從遂遇害武太后乃立廬陵王爲皇太子令統河北道行軍大元帥軍未發而默啜盡殺所掠趙定等州男女八九萬人從五回道而去所過殘殺不可勝紀沙吒忠義及後軍總管李多祚等皆持重不敢戰河北道元帥納言狄仁傑總兵十萬追之無所及二年默啜立其弟咄悉匐爲左廂察骨咄祿子默矩爲右廂察各主兵馬二萬餘人又立其子匐俱爲小可汗位在兩察之上仍主處木昆等十姓兵馬四萬餘人又號爲拓西可汗自是連歲寇邊久視元年掠隴右諸監馬萬餘

四長壽二年默啜遣使莫賀達干請以女妻皇太子之
子武太后令太子男平恩王重俊義興王重明廷立見
之默啜遣大臣移力貪汗入朝獻馬千匹及方物以謝
許親之意武太后讌之於宿羽亭太子相王及朝集使
三品以上並會焉重賜以遣之中宗即位默啜又寇靈
州鳴沙縣靈武軍大總管沙吒忠義拒戰敗績死者六
千餘人賊遂進寇原會等州掠隴右郡牧馬萬餘匹而
去忠義坐免景雲二年三月張仁愿於河北築三受降
城先是朔方軍北與突厥以河爲界河北岸有拂雲祠
突厥將入寇必先詣祠祭酹求福因牧馬料兵候冰合
渡河時默啜悉衆西擊娑葛仁愿乘虛奪取漠南之地
築三城首尾相應絕其南寇之路留年滿兵助成其功
以拂雲祠爲中城與東西相去各四百里皆據津濟遙
相應接北拓三百餘里於牛頭朝那山北至烽堠百八
十所自是突厥不得度山放牧朔方更無寇掠減鎮兵
數萬人（[illegible]宗竟用仁愿計時咸陽兵二百餘人逃歸仁愿盡擒斬於城下軍中股慄盡力六旬而三城俱就不置壅門及卻敵或問之仁愿曰兵貴在攻取不宜退守寇若至之即當力出戰迴顧望城者猶須斬之何用守備生其退恧之心其後常元楷爲朔方總管始築壅門）默啜西擊娑
葛破滅之契丹及奚自神功之後常受其徵役其地東
西萬餘里控弦四十萬自頡利之後最爲強盛自恃兵
衆默啜既老部落漸多逃散開元二年遣其
子移涅可汗及同俄特勒妹婿火拔頡利發石阿失畢
率精騎圍逼北庭右驍衛將軍郭虔瓘嬰城固守俄而
出兵擒同俄特勒於城下斬之虜因退縮火拔懼不敢
歸攜其妻來奔制授左衛大將軍封燕北郡王封其妻
爲金山公主賜宅一區奴婢十人馬十匹物千段明年
十姓部落左廂五咄六啜右廂五弩失畢五俟斤及子壻

WHTK 2692/b

高麗莫離支高文簡䟦跌都督思太等各率其衆相繼來降前後總萬餘帳令居其河南之舊地授高文簡左衛員外大將軍封遼西郡公䟦跌思太爲特進右衛員外大將軍兼䟦跌都督樓煩郡公自餘首領封拜賜物各有差默啜女壻阿史得胡祿俄又歸朝授以特進其秋默啜與九姓首領阿思布等戰於磧北九姓大潰人畜多死思布率衆來降四年默啜又北討九姓拔曳固戰於獨樂河拔曳固大敗默啜負勝輕歸而不設備遇拔曳固迸卒頡質略於柳林中突出擊默啜斬之便與入蕃使郝靈佺傳默啜首至京師骨咄祿之子闕特勤鳩合舊部殺默啜子小可汗及諸弟並親信略盡立左賢王默棘連是爲毗伽可汗毗伽以開元四年即位本蕃號爲小殺性仁友自以得國是闕特勤之功固讓之闕特勤不受遂以爲左賢王專掌兵馬是時奚契丹相率款塞突騎施蘇祿自立爲可汗突厥部落頗多攜貳及召默啜時衙官暾欲谷爲謀主初默啜下衙官盡爲闕特勤所殺暾欲谷以女爲小殺可敦遂免死廢歸落及復用年已七十餘蕃人甚敬伏之俄而降戶阿悉爛䟦跌思太等復自河西叛歸初降戶之南也左衛大將軍單于副都護張知運盡收其器仗令渡河而蕃人怨怒御史中丞姜晦爲巡邊使蕃人訴無弓矢不得射獵晦悉給還之故有抗敵之具張知運不設備與降戶戰於青剛嶺大敗臨陣生擒知運欲將送與突厥朔方總管薛訥率兵追討之賊至大斌縣又爲將軍郭知運所擊賊衆大潰散投黑山呼延谷得脫知運而去上以突[illegible]之以德小殺既得降戶謀欲南入爲寇暾欲谷曰唐主英武人和歲稔未有間隙不可動也我衆

WHTK 2692/c

新集猶尙疲羸須且息養三數年始可觀變而舉小殺
又欲修築城壁造立寺觀暾欲谷曰不可突厥人戶寡
少不敵中國百分之一所以常能抗拒者正以隨逐水
草居處無常射獵爲業人皆習武强則進兵抄掠弱則
竄伏山林唐兵雖多無所施用若築城而改變舊俗一
朝失利必將爲唐所併且寺觀之法教人仁弱本非用
武爭强之道不可置也小殺等深然其計八年冬御史
大夫王晙爲朔方大總管奏請西徵拔悉密東發奚契
丹兩蕃期以明年秋初引朔方兵數道俱入掩突厥衙
帳於稽落河上小殺聞之大恐暾欲谷曰拔悉密今在
北庭與兩蕃東西相去極遠勢必不合王晙兵馬計亦
無能至此必若能來候其臨到卽移衙帳向北三日唐
兵糧盡自然去矣且拔悉密輕而好利聞命必是先來
王晙與張嘉貞不協奏請有所不愜必不敢動若晙兵
馬不來拔悉密獨至卽擊取之勢易爲也拔悉密果臨
突厥衙帳而王晙兵及兩蕃不至拔悉密懼而引退突
厥欲擊之暾欲谷曰此衆去家千里必將死戰未可擊
也不如以兵躡之去北庭二百里暾欲谷分兵間道先
掩北庭因縱卒擊拔悉密之衆盡爲突厥所擒幷虜其
男女而還暾欲谷迴兵因出赤亭以掠涼州羊馬時楊
敬述爲涼州都督遣副將及判官元澄出兵邀擊之暾
欲谷曰敬述若守城自固卽與連和若出兵相當卽領
軍戰我今乘勝必有功矣敬述下兵至那契丹遇賊元
澄令兵士揎臂持滿仍急結其袖會風雪凍裂盡墮弓
矢由是官軍大敗元澄脫身而走敬述坐削除官爵白
衣檢校涼州事小殺由是大振盡有默啜之衆俄又遣
使請和乞與元宗爲子許之仍請尙公主上但厚賜而

遣之十三年上將東巡中書令張說謀欲加兵以備突
厥兵部郎中裴光庭曰封禪告成之事忽此徵發豈非
名實相乖說曰突厥比雖請和獸心難測且小殺者仁
而愛人衆爲之用闕特勒驍武善戰所向無前暾欲谷
深沈有謀老而益壯李靖徐勣之流也三虜協心動無
遺策知我舉國東巡萬一窺邊何以禦之光庭請遣使
召其大臣扈從卽突厥不敢不從又亦難爲舉動說然
其言乃遣中書直省袁振攝鴻臚卿往突厥以告其意
小殺與妻及闕特勒暾欲谷等環坐帳中設宴謂振曰
吐蕃狗種唐國與之爲婚奚及契丹舊是突厥之奴亦
尙唐家公主突厥前後請結和親獨不蒙許何也袁振
曰可汗旣與皇帝爲子父子豈合婚姻小殺等曰兩蕃
亦蒙賜姓猶得尙公主但依此例有何不可且聞入蕃
公主皆非天子女今之所求豈問眞假頻請不得亦實
羞見諸蕃振許爲奏請小殺乃遣大臣阿史德頡利發
入朝貢獻因扈從東巡令仗內馳射扈封畢厚宴賜遣
之然卒不許和親自是比年遣大臣入朝吐蕃以書約
同寇邊默棘連不從封上其書帝嘉之詔朔方西受降
城許互市歲賜帛數十萬默棘連死國人共立其子爲
伊然可汗八年卒其弟嗣立爲苾伽骨咄祿可汗明年
遣使來朝獻登俐俄爲其左殺判闕特勒所殺遂立毗
加可汗子又爲骨咄葉護所殺立其第又殺之葉護乃
自爲可汗天寶初其大部回紇葛邏祿拔悉密並起攻
葉護殺之尊拔悉密之長爲頡跌伊施可汗於是回紇
葛邏祿自爲左右葉護亦遣使者來告國人奉判闕特
勒子爲烏蘇米施可汗以其子葛臘哆爲西殺帝使者
諭令內附烏蘇不聽其下與拔悉密等三部共攻烏蘇

米施米施遁亡其西葉護阿布思及葛邏祿率五千騎
降以葛邏祿爲懷恩王三載拔悉密等殺烏蘇米施傳
首京師獻太廟其弟白眉特勒鶻隴匐立是爲白眉可
汗於是突厥大亂國人推拔悉密酋爲可汗詔朔方節
度使王忠嗣以兵乘其亂抵薩河內山擊其左阿波達
干十一部破之獨其右未下而回紇葛邏祿殺拔悉密
可汗奉回紇骨力裴羅定其國是爲骨咄祿毗伽闕可
汗明年殺白眉可汗傳首獻毗伽可汗妻骨咄祿婆匐
可敦率眾自歸天子御花萼樓宴羣臣賦詩美其事封
可敦爲賓國夫人歲給粉直二十萬始突厥國於後魏
大統時至是滅後或朝貢皆蕃部九姓云其地盡入回
紇始其族分國於西者曰西突厥